19.106.

Vasvármegye és Szombathely Város Kultur-egyesülete és a Vasvármegyei Muzeum

I. ÉVKÖNYVE

— 1925 —

Szerkesztette:
Dr. VÁRADY IMRE
a Kulturegyesület főtitkára.

SZOMBATHELY,
1925.
VASVÁRMEGYE ÉS SZOMBATHELY VÁROS KULTUREGYESÜLETÉNEK
KIADÁSA.

A M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Vasvármegye és Szombathely Város Kulturegyesülete és a Vasvármegyei Muzeum

I. ÉVKÖNYVE

— 1925 —

Szerkesztette:
Dr. VÁRADY IMRE
a Kulturegyesület főtitkára.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM:

Előszó. — Vasvármegye és Szombathely Város Kulturegyesületének története. Irták: dr. Ujváry Ede és dr. Várady Imre. — Tanulmányok: Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv. Irta: dr. Gáyer Gyula. — A Vasvármegyei Muzeum. Irta: br. Miske Kálmán.

SZOMBATHELY,
1925.
VASVÁRMEGYE ÉS SZOMBATHELY VÁROS KULTUREGYESÜLETÉNEK
KIADÁSA.

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

R 2

19.106/1

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
II. Nyomt. Növedéknapló
1926 év 66. sz.

R 1965

ELŐSZÓ.

Minden egyesületnek, melynek célja kulturális munka s mely nem csupán elmúló, de maradandó kulturális értékek létrehozására törekszik, szüksége van egy orgánumra, melyben egyfelől működésének bizonyos időszakairól évi jelentések alakjában beszámol, másfelől a kebelében s működésének területén folyó tudományos munka eredményeinek közlését lehetővé teszi. Ilyen organum — folyóirat vagy évkönyv — közelebb hozza az egyesületet a nagyközönséghez, amellett hovatovább nélkülözhetetlen forrásává válik minden, a területére vonatkozó tudományos kutatásnak. Különös fontossága van egy ilyen organumnak éppen kulturegyesületünk szempontjából, mert meggyőződésünk szerint a helyi kultura erősitése a magyar jövő megalapozásának egyik legfontosabb tényezője.

Mindamellett, amig egyesületünk elődje, a Vasmegyei Régészeti Egylet szorgalmasan adta ki évkönyveit, bennünket a Kulturegyesület első nagy fellendülése idején megakadályozott ebben a kiszélesitett programmal kapcsolatos gyüjtő és szervező munka, melynek eredménye a Vasvármegyei Muzeum, később a háború és forradalmak okozta pangás, majd egyesületünk új életrekelése (1919) óta a nehéz gazdasági viszonyok. Most sem sikerült volna évkönyvünket megjelentetni, ha segítségünkre nem siet a megértő áldozatkészség.

Vasvármegye törvényhatósága, a Deutsche Dendrologische Gesellschaft, báró Baich Mihály és dr. Maróthy László ny. főispán azok, akiknek áldozatkészsége évkönyvünk megjelenését lehetővé tette s akiknek e helyen is hálánkat és köszönetünket tolmácsoljuk, nem mulaszthatván el dr. Horváth Kálmánnak, vasvármegye alispánjának és gróf Schwerin Frigyesnek, a Deutsche Dendrologische Gesellschaft elnökének köszönetünket személy szerint is kifejezni.

Első évkönyvünknek kettős célja van: egyrészt összefoglaló történeti vázlatát adja a Kulturegyesület negyedszázados multjának, s kapcsolatban a Vasvármegyei Muzeum történetével ismerteti a muzeum gazdag anyagát és a rendszeres, kimeritő „Muzeumi Kalauz“ elkészültéig tájékoztatóul kiván szolgálni a muzeumlátogató közönségnek, másrészt vármegyénkre vonatkozó tudományos szakdolgozatot közöl, mert egyesületünk nemcsak saját élete krónikáivá kivánja tenni évkönyveit, hanem a helyi vonatkozású tudományos munka nyilvánosságává is.

Évkönyveink tudományos részének programmja röviden a következő.

Közölni fogunk elsősorban Vasvármegye területére vonatkozó tudományos dolgozatokat és örömmel jelenthetjük, hogy már is több évfolyamra terjedő s a tudományos kutatás igen különböző területeiről való (népipari, településtörténeti, régészeti, nyelvészeti, történelmi, művészeti tárgyú) szakdolgozat áll rendelkezésünkre. Minden dolgozathoz német nyelvü kivonatot csatolunk, hogy évkönyveinket a külföldi tudományos körök részére is hozzáférhetővé tegyük. A lehetőség szerint megyei szakférfiaink olyan munkáit is közöljük, melyek tárgya vármegyénken kivül esik, elsősorban mégis azt akarjuk, hogy évkönyvünk a helyi kutatás organuma legyen, mert nagyon is tisztán látjuk, hogy e téren még mennyi a teendő! S mivel meggyőződésünk, hogy a kegyelet ápolása nélkül nincs igazi kultura, különös súlyt helyezünk a vármegye kiváló férfiaira (Szily János, Chernel István stb.) vonatkozó életrajzi adatok összegyüjtésére is. Kulturegyesületünknek irodalmi téren elvállalt feladatait azonban nem évkönyveinkben, hanem külön, irodalmi almanachok formájában kivánjuk szolgálni.

Első évkönyvünket abban a reményben bocsátjuk utjára, hogy itt vázolt törekvéseink a vasmegyei társadalom minden rétegében megértő visszhangot fognak kelteni és évkönyveink intenzivebbé és közvetlenebbé fogják tenni a vasmegyei kulturális és tudományos életet.

Szombathely, 1925 október hó.

Vasvármegye és Szombathely Város Kulturegyesülete.

Vasvármegye és Szombathely Város Kultur-egyesületének története.

Irta: dr. Ujváry Ede és dr. Várady Imre.

Az alkotmány helyreállitása (1867) után a magyar nép főleg gazdasági és kulturális téren igyekezett az abszolutizmus alatt bekövetkezett elmaradását pótolni s mivel a nemzet még nem volt elég erős arra, hogy a mulasztottakat pótolja, a társadalomra hárult a szellemi haladás előmozditásának nagy munkája. Ez a cél teremtette meg a mult század hetvenes éveiben megalakult egyesületeket s ennek köszönheti létét az 1872. január 7-én megalakult Vasmegyei Régészeti Egylet is, amely a vármegye történelmi emlékeinek összegyüjtésével és megőrzésével elévülhetetlen érdemeket szerzett. Nélküle a római kornak városunkban és vármegyénkben található értékes maradványai bizonyára vagy elpusztultak vagy a külföldre vándoroltak volna. Ezért ehelyütt különös elismeréssel és hálával kell megemlékeznünk Lipp Vilmos premontrei rendi főgimnáziumi tanárról, akinek az egyesület megalakitásában és működésének irányitásában oroszlánrésze volt.

A Vasmegyei Régészeti Egylet kétségtelenül érdemes munkásságot fejtett ki alapszabályszerű céljainak megvalósitása érdekében és különösen Évkönyvei utján nagy mértékben hozzájárult a történeti és művészettörténeti emlékek megbecsülése és megőrzése iránti érzék fejlesztéséhez, de mivel működése kizárólag a mult hagyományainak s emlékeinek összegyüjtésében és muzeális elrendezésében meg kezelésében merült ki, a kilencvenes évek fokozottabb kulturális igényeit már nem elégithette ki. Különösen egy nagyobb közkönyvtár hiányát érezte a társadalom s midőn a Dunántuli Közművelődési Egyesület kezdeményezésére az összes vidéki közgyüjteményeket magában foglaló Országos Muzeum és Könyvtárbizottság 1894. évi április 14-én megalakult s a törvényhatóságokat muzeumok könyv- és képtárak alapitására hivta fel, Vasvármegye és Szombathely város közönségének vezető egyéneinél is felmerült a Régészeti Egylet által kifejtett muzeális működés kibővitésének gondolata. S mivel azok a keretek, amelyeket a Vasmegyei Régészeti Egylet alapszabályai megszabtak, szűkeknek bizonyultak, egy uj egyesületnek, a Vasvármegyei Kultur-Egyesületnek megalakitását határozták el.

Az eszme megvalósitásához az első határozott és erőteljes lépést Éhen Gyula Szombathely városnak minden szép és jó iránt kiválóan

fogékony és agilis polgármestere tette, aki az 1899. julius 25-i rendkivüli városi közgyülésen bejelenti, hogy a város lakóssága körében üdvös mozgalom indult meg egy vasmegyei kulturegylet alakítása érdekében, amely egylet a magyar nemzeti művelődés terjesztése céljából a kormány kilátásba helyezett támogatása mellett összegyüjtené a vármegyei kulturára vonatkozó adatokat s igy kedvező alkalmat óhajtana nyujtani a vármegye népességének az önművelés mennél hathatósabb előmozditására. Célja egy kulturpalotát felállitani, amely magában foglalná a vármegye területére vonatkozó régiségeket, felölelné a megyének gazdag ethnografiáját, a szépérzék és művészi izlés ápolására helyi vonatkozásu festményekből képtárt szerezne és megvetné alapját egy megyei közkönyvtárnak, amely középponti igazgatás és felügyelet mellett a vármegye minden kis falujára kiterjesztené üdvös és művelő hatását.

A képviselőtestület a polgármester bejelentését örömmel vette és javaslatára elhatározta, hogy teljes odaadással pártolja és magáévá teszi a Vasvármegyei Kultur-Egyesület eszméjét. Kivánatosnak tartja, hogy Szombathelyen, a vármegye székhelyén egy kulturpalota épittessék és e célból felajánlja a Széll Kálmán u. déli oldalán elterülő városi közkert (Deák-liget) déli részét. Megbizza a pogármestert, hogy ezen szép és üdvös eszme megvalósitása céljából Vasvármegye közönségének a kormánynak, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének valamint a Dunántuli Közművelődési Egyesületnek támogatását megfelelő formában megszerezni igyekezzék.

Szombathely város képviselőtestületének egyhangu és lelkes állásfoglalása, amelyhez ugyanazon évi augusztus hó 7-én tartott közgyülésén a vármegye törvényhatósági bizottsága is hozzájárult és a további intézkedések megtételével az alispánt bizta meg, a Kultur-Egyesület alapitására irányuló törekvéseknek sulyt és tekintélyt kölcsönzött s nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az alapitóknak, akik között a vármegyei közélet azon korbeli összes vezetőférfiait, mint: gróf Batthyány Lajos nagybirtokost, dr. Edelmann Sebő főgimn. igazgatót, Éhen Gyula polgármestert, gróf Erdődy Gyula b. t. t. országgyülési képviselőt, dr. Ernuszt József földbirtokost, Halász Ferenc kir. tanfelügyelőt, Jánossy Gábor árvaszéki jegyzőt, Kaffehr Béla lapszerkesztőt, Kárpáti Kelemen főgimn. tanárt, dr. Maróthy László nagybirtokost, Nagy Jenő vármegyei főügyészt, Reiszig Ede főispánt, dr. Szabó László ügyvédet, gróf Széchenyi Jenő nagybirtokost, dr. Varga Gábor ügyvédet megtaláljuk, az augusztus 22-én Károlyi Antal alispán elnöklete alatt megtartott értekezletéből kibocsátott felhivását a társadalom megértéssel és rokonszenvvel fogadta, ugy, hogy azonnal számosan jelentkeztek az egyesület tagjaiul.

A vidéki közgyüjtemények felügyeletével és ellenőrzésével megbizott

Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége is örömmel vett tudomást a vármegye értelmisége részéről megindított nagyszabásu mozgalomról és a maga részéről készséggel felajánlotta közreműködését abban az irányban, hogy a megalakuló egyesület által létesitendő Muzeumot és Könyvtárt az állam is megfelelő támogatásban részesitse.

Ilyen kedvező előzmények után tartotta meg a Vasvármegyei Kultur-Egyesület 1899. október 29-én Károlyi Antal alispán elnöklete alatt alakuló gyülését a vármegyeháza nagytermében, amely alkalommal az elnök örömmel jelentette, hogy az egyesületbe ötszáz tag iratkozott.

Az alakuló gyülés az alapszabályok megállapitása után az első tisztikart is megválasztotta, amelynek tagjai a következők voltak: elnök: Batthyány Lajos gróf nagybirtokos és országgyülési képviselő, az alelnökök hivatalból Vasvármegye alispánja és Szombathely város polgármestere, titkár és muzeumi igazgató Kárpáti Kelemen főgimnáziumi tanár, könyvtárigazgató Jánossy Gábor vármegyei árvaszéki jegyző, ügyész Rohrer Ödön dr. ügyvéd, pénztáros Grimm Károly dr. ügyvéd, könyvtáros Horváth János elemi iskolai igazgató, a volt városi könyvtár kezelője.

Az alakuló gyülés Széll Kálmán, b. t. t. Wlassics Gyula m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter, Reiszig Ede főispán, Fraknói Vilmos püspök, a Muzeumok és Könyvtárak Orsz. főfelügyelője, Hampel József és Fejérpataky László nemzeti muzeumi osztályigazgatók személyében egyuttal az első tiszteleti tagokat is megválasztotta.

A Kultur-Egyesület megalakulása csakhamar maga után vonta a Vasmegyei Régészeti Egylet feloszlását, illetőleg a Kultur-Egyesületbe való beolvadását, amit az egylet 1900. február 11-én tartott rendkivüli közgyülésén ki is mondott; egyben elhatározta, hogy vagyonát a Kultur-Egyesületnek adja át. Ugyancsak beolvadt az uj egyesületbe a városi közkönyvtár is, amelyet az április 20-i városi közgyülés adott át az egyesületnek. Ezenkivül a város még évi 400 kor. segitséget is megszavazott az egyesület részére.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter is elismerte a Kultur-Egyesület munkájának fontosságát és megalakulása után azonnal felvette az állami támogatásban részesülő intézetek közé. Az 1900. junius 27-i közgyülésen a titkár már örömmel jelenti, hogy a Kultuszminiszter a muzeum és a könyvtár fejlesztésére 1800 kor. állami segitséget utalt ki.

Ugyanez a közgyülés Szalay Imre nemzeti muzeumi igazgatót és Thaly Kálmán történetirót tiszteleti taggá választotta.

Az egyesület vezetősége a megalakulás után csakhamar legfontosabb céljának, a muzeum megépitésének megvalósitásához fogott. E célból László Sándor és Szabovics Ottó mérnökökkel terveket készittetett, a kormánytól pedig nyolc évi részletben folyósitandó 80.000 kor. segitséget eszközölt ki. A város egyelőre a Deák liget átengedésével, Wäl-

der Alajos szombathelyi épitész és neje pedig egy millió téglával járultak az épitéshez. Mivel azonban a rendelkezésre álló összeg kevésnek bizonyult, a kormány az állami segitséget 12.000 koronával felemelte, a város 20.000 kor. a vármegye pedig 15.000 k.-t. szavazott meg a muzeumra.

A Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége a bemutatott terveket nem fogadta el, hanem Czigler Győző müegyetemi tanárt bizta meg azok elkészitésével s az igazgatóválasztmány 1905. szeptember 24-én ezen tervek szerint adta ki az épitést Kopfensteiner Gyula épitőmesternek, aki még azon év őszén hozzáfogott az épitéshez.

A székház hiánya lehetetlenné tette, hogy a Kultur-Egyesület az alapszabályaiban kitüzött célokat megvalósitsa, ismeretterjesztő, tudományos és művészeti előadásokról mindaddig nem lehetett szó, amig a Kulturpalota fel nem épült. Ezenkivül az akkor fennállott egyesületek, jelesen: a Berzsenyi kör, majd később a Faludi Ferencz irodalmi társaság, a Vasmegyei Katholikus Kör, a Szombathelyi Nemzeti Szövetség és a Szombathelyi Zeneegyesület által rendezett felolvasások, előadások és hangversenyek feleslegessé is tették a Kultur-Egyesület ilyen irányu működését. Ennek következtében az egyesület működése a muzeum megépitéséig csak a gyüjtemények gyarapitására és megőrzésére terjedt ki. Kivételt csupán a könyvtár képezett, amelyet ideiglenesen Tóth Lajos szijártó, Kossuth L. uccai házában elhelyezve a megalakulás után mindjárt a közönség rendelkezésére bocsátott. A régiségtár továbbra is a püspöki palotában maradt, a néprajzi gyüjtemények pedig a premontrei rend házának padlásán vártak a muzeumban való elhelyezésre.

Miután az egyesületnek sikerült az épités elé gördülő anyagi nehézségeket elháritani, a muzeum 1908. évben elkészült és felavatása október 11-én fényes ünnepség keretében ment végbe.

A felavatáson a Muzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége is részt vett, amely ez évi vidéki közgyülését Szombathelyen tartotta. Jelen voltak: az összes miniszteriumok képviselői, a Nemzeti-, a Szépmüvészeti- és az Iparmüvészeti Muzeumok, a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, az országos levéltár igazgatói, a Műemlékek Országos Bizottságának kiküldöttje, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének és Tanácsának tagjai és Wlassics Gyula b. t. t. elnökkel az élén a Szövetség kötelékébe tartozó vidéki közmüvelődési egyesületek, muzeumok és egyéb közgyüjtemények képviselői, számszerint körülbelül százan.

Az október 10-én este érkező vendégeket a vármegye határán a törvényhatóság küldöttsége, a pályaudvaron a városi képviselőtestület fogadta s a fényesen kivilágitott utcákon lámpionos tanulók és sok ezernyi tömeg sorfala között 45 fogaton kisérte szállásaikra. Utána este a

Vasmegyei Kaszinó nagytermében közös vacsora volt, amelyet Bezerédj István főispán adott a vendégek tiszteletére, másnap reggel a székesegyházban mise, amelyet István Vilmos megyés püspök olvasott, utána a vármegyeháza nagytermében szövetségi közgyülés, majd 12 órakor a muzeum felavató ünnepe óriási közönség jelenlétében s végül a város által adott diszebéd a Sabaria vendéglő emeleti termében.

Az ünnepségek lezajlása után az egyesület közgyülése megállapitotta az ügyviteli szabályokat és a közönség részére megnyitotta a muzeumot. Egyben kiegészitette és ujjáalakitotta a tisztikart Kárpáti Kelemen a titkári állásról lemondott s csak a muzeum igazgatói állását tartotta meg. Helyébe Ujváry Edét választották meg az egyesület titkárává, aki egyuttal a könyvtárőri tisztséget is megtartotta. A régiségtár őre Miske Kálmán báró, a néprajzié Kárpáti Kelemen, a képtáré Végh Gyula és a természetrajzi osztályé Chernel István lett. Kárpáti, Miske, Chernel és Végh országos hirnévnek örvendtek s az egyesület jogos büszkeséggel tekinthetett muzeumának tisztikarára, amelynek tagjait nemcsak szaktudás, hanem hivatásuk iránti rajongó szeretet is jellemzett. Különös elismeréssel kell itt megemlékeznünk Miske Kálman báróról és Chernel Istvánról, akik nemcsak a rendezés nehéz munkáját végezték, hanem rendkivül értékes magángyüjteményeik átengedésével gazdagitották muzeumunkat.

A muzeum épitése körül kifejtett fáradhatatlan tevékenységet Kárpáti Kelemen igazgató személyében a király is megjutalmazta, aki a Ferenc József rend lovagkeresztjét adományozta neki, amelyet 1909. április 25-én ünnepi közgyülés keretében tüzött fel Burányi Gergely csornai prépost a kitüntetett mellére.

A vezetőség azonban látta azt, hogy a muzeum egymagában még nem képes az összes kulturális feladatok megvalósitását biztositani, mert hiányzik belőle egy előadások tartására szolgáló nagyobb terem. Ezért, amidőn az országgyülés 1907-ben Ferenc József királyá koronázásának negyvenedik évfordulója alkalmából vidéki közművelődési házak épitésére félmillió koronát szavazott meg, Ujváry Ede könyvtárőr javaslatára elhatározta, hogy a muzeumnak közművelődési házzá való kibővitésére a kormánytól állami segitséget kér.

Az erre irányuló kérvényt Batthyány Lajos gróf elnök egy negyven tagu küldöttség élén az országházban 1908. március 11-én adta át Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki 1909. február 22-én kelt leiratában arról értesiti az egyesületet, hogy kérelmének helyt ad és a muzeumnak közművelődési házzá való kibővitéséhez 60.000 kor. segitséget engedélyez.

Az egyesület a miniszter leiratát nagy örömmel fogadta s azonnal megbizta földinket, Wälder Gyula műépitészt az átalakitás terveinek el-

készitésével, aki már március 15-én be is mutatta azokat a választmánynak.

Ezek után az épités hamarosan kezdetét vette. Az épitő bizottság 1909. julius 27-én László Sándor épitészt bizta meg az épitési munkálatokkal, aki pár nap mulva már megkezdte az alapok lerakásához szükséges földmunkát.

Az épités sok anyagi nehézség leküzdése után a következő év őszén befejezést nyert. Mivel az Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiutalt 60.000 kor. állami segitség elégtelennek bizonyult, utódja Zichy János gróf azt 25.000 koronával felemelte. De még igy is mintegy 20 000 kor. adósság maradt, amelyet az egyesület a későbbi években törlesztett.

Az ujonan épült kulturházat 1910. november 20-án ünnepi előadás keretében avatta fel az egyesület, amelyen a kormányt Békássy István főispán, a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét Radisits Jenő felügyelő, az Országos Iparművészeti Muzeum igazgatója képviselte. A megnyitó beszédet vármegyénk nagynevű szülöttje, Rákosi Jenő mondta a termet zsufolásig megtöltő és előkelő közönség jelenlétében.

A muzeumnak közművelődési házzá való kibővitése folytán az egyesület székháza jelentőségben óriási mérvben emelkedett, mert nemcsak városunk régen érzett hiányát, t. i. egy előadó és hangversenyterem hiányát szüntette meg, hanem megteremtette a kultura minden ágában való munkálkodás lehetőségét azzal, hogy a muzeumot tudományos, irodalmi és művészeti előadások és tanfolyamok tartására alkalmas kisebb helyiségekkel is gazdagitotta és lehetővé tette azt, hogy az egyesület alapszabályszerü céljai keretében rendezett előadásait és hangversenyeit a saját székházának termeiben tarthassa.

De nemcsak maga a Kultur-Egyesület használta ezeket a termeket, hanem a hatóságok, intézetek és egyesületek is állandóan igénybe vették és veszik ma is, ugy, hogy joggal elmondhatjuk, miszerint a Kulturház Vasvármegye és Szombathely városára nézve csakugyan közszükségletet képez.

Egyesületünk országos, sőt nemzetközi hirnévre tett szert az 1912. szeptember 22-től október 6-ig tartó vasvármegyei műtörténeti kiállitás rendezésével, amelynek eszméjével már 1904-ben foglalkozott az egyesület, azonban a közbejött politikai események a kivitelt akkor megakadályozták. Most azonban a vármegye legelőkelőbb mágnásai álltak a mozgalom élére és készséggel ajánlották fel műkincseiket a kiállitásra, amely ennélfogva a legteljesebb mértékben megfelelt a szakemberek várakozásának s látogatói között ott találjuk a bécsi, berlini, müncheni stb. külföldi országos muzeumok igazgatóit is. Különös érdekességet és jelentőséget kölcsönzött a kiállitásnak az, hogy számos kiváló műkincset, mint pl. a Batthyány Iván gróf tulajdonában levő Bauern-Bruegels fland-

riai festő sokáig elveszettnek hitt képét: a „Szent János szónoklatá"-t itt fedeztek fel. A kiállitás nagy erkölcsi sikerén felbuzdulva az egyesület elhatározta, hogy a vármegyében levő összes műkincseket összeiratja és a jegyzéket a kiválóbb művészeti tárgyak fényképével együtt könyvalakban kiadja. A közbejött világháboru azonban ennek a szép tervnek a kivitelét megakadályozta, ami annál sajnálatosabb, mert Nyugatmagyarország elcsatolása folytán a Vasvármegyéhez tartozott várak (Léka, Borostyánkő, Városszalonak, Németujvár) és nemesi meg főnemesi kastélyok műkincseinek felkutatásának és katalogizálásának lehetősége ránk nézve megszünt.

A világháboru más téren is meggátolta az egyesületet a működésben. A kulturház helyiségeit iskolák céljaira foglalták le, a gyüjteménytárakat pedig be kellett zárni.

A kommunizmus kitörése után a vármegyei direktórium a Kultur-Egyesület működését beszüntette és a kulturház vezetését a muzeum szolgájára, Tóth Józsefre bizta, aki azt a főuri kastélyokból elrequirált műkincsekkel töltötte meg.

A proletárdiktatura megszünése után a Kultur-Egyesület ujból átvette a kulturházat és azonnal hozzálátott az egyesület átszervezéséhez.

A kommün bukása után 1919. szeptember 10-én tartotta az esztendőkön át tétlenségre kárhoztatott egyesület első választmányi ülését, amelyen dr. Ujváry Ede polgármesterhelyettes, az akkori titkár, a közelmultról tett jelentése kapcsán beszámolt arról, hogy az egyesület kebelében és azon kivül is mozgalom indult meg olyan irányban, hogy a Kulturegyesület működése szélesebb alapokra helyezve intenzivebbé tétessék. E végből az alapszabályok megfelelő módositásával négy szakosztály (a közművelődési, szépirodalmi, képzőművészeti és zenei) felállitását javasolta. A választmányi ülés örömmel vette tudomásul a város vezető értelmiségének spontánul megnyilatkozott készségét a Kulturegyesület munkájának ujrafelvételére, a javaslatot a magáévá tette és szeptember hó 29-re tüzte ki a tisztujitó közgyülést, mely közel ezer főnyi, a város társadalmának minden rétegét képviselő közönség részvételével megállapitotta az egyesület uj szervezetét és megejtette a tisztujitást. Elnökké egyhangu lelkesedéssel Kapi Béla evang. püspököt választotta meg a közgyülés, alelnök dr. Ujváry Ede, főtitkár és a muzeum helyettes igazgatója Bakos István reáliskolai, főjegyző Sárközy Sándor reáliskolai, pénztáros Pauer Arnold premontrei gimnáziumi tanár, ügyész dr. Rohrer Ödön ügyvéd lett. A közművelődési szakosztály elnökjelöltje nem fogadhatván el a választást, e tisztség betöltetlen maradt s munkakörét az egyesületi elnök látta el, a szakosztály titkárává dr. Várady Imre reáliskolai, jegyzőjévé Peermayer János polgári iskolai tanárt választották meg. A szépirodalmi szakosztály elnöke Kincs István kő-

szegi apátplébános, titkára Finta Sándor tanitó, a képzőművészeti szakosztály elnöke Vass Béla gimnáziumi, titkára Fábián Gyula reáliskolai tanár, jegyzője Pogány Aladár tanitó, a zenei szakosztály elnöke Katona József bankigazgató, titkára Lomoschitz Károly polgári iskolai tanár lett. A muzeum egyes tárainak (könyvtár, régiségtár, néprajzitár és képtár) élére dr. Erdélyi Irén, dr. Horváth Róbert, Vadász Norbert premontrei gimnáziumi és Fábián Gyula reáliskolai tanárok kerültek, mig a természetrajzi tár tudós alapitójának, a Kőszegen lakó Chernel Istvánnak helyettesitésére segédőrül Fehér Gyula polgári iskolai tanárt választotta meg a közgyülés.

Kapi Béla elnök székfoglaló beszédében az örök erkölcsi értékek és a kultura eszményi felfogásán alapuló emelkedett célkitüzéssel körvonalazta az egyesület nagyszabásu munkaprogrammját, mely — mindenkor szem előtt tartva a *társadalmi ellentétek kiegyenlitése* és a *felekezeti béke megőrzése* tekintetében maroknyi magyarságunk minden tagjára háruló nagy kötelességet — hivatva lesz megvalósitani az egyesületi székház falába helyezett emlékkő feliratát, őszintén és áldozatkész munkával óhajtván szolgálni mindenkor „a tudomány és nemzeti közmüvelődés céljait, a mult idők iránt tartozó kegyelet ápolását, Vasvármegye mai életének megörökitését, a sziveknek és lelkeknek általános és magyar nemzeti érdekü nemesbitését.“ A megnyitó szózat szellemében már a közgyülést követő héten megindult a szervezés és a kivitel munkája, melyben hat éven át zavartalan egyetértéssel állott az egyesület tisztviselőgárdája — mindenkor képességei legjavát adva — lankadatlan lelkesedésü és példaadó munkakedvü elnöke mögött.

Október hó végére a szakosztályok befejezték általános munkatervük kidolgozását. E szerint *a közmüvelődési szakosztály* céljául a nemzeti müveltség tartalmának gazdagitását, az életirány és életnézet nemességének emelését tekinti és e cél megvalósitására a) az általános müveltség s a művészi izlés fejlesztése érdekében és a társadalmi élet élénkitésére kulturestélyeket rendez, b) ismeretterjesztő előadásokat tart, c) hazafias ünnepségek rendezésével erősiti a nemzeti öntudatot oly módon, hogy az ne a mások iránti gyülöletben, hanem a nemzeti és világtörténeti hivatásunkkal kapcsolatos kötelességeink teljesitésében nyerje igazi tartalmát, d) a vármegye járásszékhelyein propaganda-estéket rendez, hogy az ottani közönséggel kapcsolatot teremtve céljait a vidéken is megvalósithassa, e) olcsó idegen nyelvi tanfolyamokat tart fenn, f) a munkásság továbbképzéséről gondoskodik. g) feltárja és leltározza a vármegye levéltárainak anyagát. *A szépirodalmi szakosztály* egyrészt a vasmegyei irók egyesülése, tehetségek támogatója kiván lenni, számukra nyilvánosságot igyekszik teremteni, másrészt a vármegye irodalmi nagyjainak emlékét ápolja, a megye területén található irodalomtörténeti em-

lékeket, adatokat, szájhagyományokat stb. gyüjti össze, a modern irodalmi élet zürzavarában pedig jótékony irányitással óhajt szolgálni. Végül egybegyüjti tagjainak irodalmi müveit, irodalomtörténeti tárgyu és szépirodalmi pályázatokat tüz ki és hogy a fővárosi irodalmi vezetés kizárólagosságát a vidék elevenebb irodalmi életével némileg ellensúlyozza s egy egészséges decentralizációt hozzon létre, tervbe veszi egy tudományos, irodalmi és müvészeti folyóirat kiadását. A *zenei szakosztály* egy filharmonikus zenekar és egy vegyes énekkar szervezésével intenziv zenei életet kiván teremteni, a zeneművészet népszerüsitésére és a zenei izlés fejlesztésére az e téren kevésbé képzett közönség számára ingyenes hangversenyeket rendez, a magasabb zenei igények kielégitéséről pedig részben szimfonikus zenekarával, részben nagynevü müvészek hangversenyeinek rendezésével gondoskodik. A *képző- és iparművészeti szakosztály* végül két irányu működést fejt ki: a) tagjainak továbbképzését óhajtja megkönnyiteni és müveik megismertetésére valamint a közönség müizlésének fejlesztésére időnként képzőművészeti kiállitásokat rendez, b) szép- és iparművészeti tanfolyamokat tart fenn.

Az ekként ujjászervezett egyesület 1919. november 15-én rendezett *első kulturestélyén* mutatkozott be hangversenytermét zsúfolásig megtöltő lelkes közönség előtt, melynek soraiból az estélyt követő néhány héten belül több száz uj tag iratkozott az egyesületbe. Ezen az estélyen szerepelt először a zenei szakosztály által alig egy hónap alatt toborzott ötven tagu vegyes énekkar, mely Lomoschitz Károly avatott vezetése alatt hamarosan hatvanöt főnyire szaporodva majd három esztendőn át működött és ez idő alatt tizenkét ünnepi rendezésen és hangversenyen *lépett föl* mindenkor müvészi szinvonalu és nagysikerü énekszámokkal. A december 13.-i második kulturestén huszonkét közreműködővel már együtt volt az egyesület zenekarának magva is. Második szereplésekor harminckét s következő hangversenyén már negyvenégy tagot számlált az ugyancsak Lomoschitz Károly által vezényelt kar, melyet megfelelő számu fuvóssal rendszerint a katonazenekar egészitett ki. Bár az egyesület mindent elkövetett fuvósok nevelésére, Katona József, a zenei szakosztály elnökének gyüjtéséből hangszereket szerzett be és az erre vállalkozóknak nagy anyagi áldozattal ingyenes oktatást biztositott, zenekarát mind ez ideig nem tudta teljessé tenni.

A zenei szakosztály szép lendülettel megindult működésével párhuzamosan folyt a többi szakosztályok munkája. A közművelődési osztály még ugyane naptári évben nyolc időszerű társadalomtudományi és etikai tárgyu szabadliceális előadást tartott, az egyesület képzőművész tagjai pedig december 14-én megnyitották első gazdag és nagysikerü képkiállitásukat. A kulturpalota nagyterme rövid néhány hónap alatt nemcsak a müélvezetet kereső előkelő közönség rendszeres találkozóhelyévé

lett, hanem a tudomány kérdései iránt érdeklődőknek is mind nagyobb számát gyüjtötte falai közé. A jövő év májusáig további tiz liceális előadással, két kulturestéllyel és egy hazafias ünnepséggel járult hozzá a kulturegyesület a háború és forradalmak okozta fásultság eloszlatásához. A kezdet nehézségeinek leküzdésében jelentős része volt Bakos István főtitkár fáradhatatlan tevékenységének, melyet jegyzőkönyvben örökitett meg az 1920. május 19-i választmányi ülés, melytől a főtitkár megrendült egészségi állapotára hivatkozva visszavonulása tudomásul vételét kérte. Helyettesitésére a választmány Sárközy Sándor főjegyzőt kérte föl, aki négy hónapon át látta el a főtitkár sok fáradságot adó munkakörét.

Az egyesület 1919-1920. évi tevékenységét egy nagyszabásu ének és zenekari hangversennyel fejezte be május 15. és 16-án, amikor a budapesti operaház négy tagjának közreműködésével Haydn „Teremtés" c. oratoriumát adta elő. A Lomoschitz Károly vezetése alatt fél éven át folytatott próbák során az egyesület ének és zenekara e hatalmas műnek vidéki viszonylatban példátlan szinvonalu interpretálójává fejlődött. Az anyagilag is fényesen sikerült rendezésben tisztes része volt a szombathelyi Dalosegyesületnek is, mely ettől fogva állandó testvéri együttműködésben áll a Kulturegyesülettel, a kulturpalota olvasótermében tartja próbáit és üléseit és ennek fejében a Kulturegyesület rendezéseit mindenkor készségesen támogatja énekkari programmszámokkal.

Tüzetes előkészités után ugyancsak 1920. május 16-án nyilt meg az egyesület képző- és iparművészeti iskolája, mely Vass Béla, a képzőművészeti szakosztály elnökének vezetése alatt négy féléven át alakrajzot, csendéletfestést, látszattani gyakorlatokkal kapcsolatban tájképfestést, fényképezést és az iparművészet különböző fajait tanitva szép eredménnyel működött s több izben kiérdemelte a budapesti iparművészeti főiskola és a kultuszminiszterium szakértőinek elismerését, minek következtében e felsőbb hatóságok és a Kulturegyesület között tárgyalások indultak meg az irányban, hogy az iskola megfelelő tantervi kiegészitésekkel az iparművészeti főiskola hivatalos előkészitő tanfolyamává szerveztessék át. Sajnos, e szép terv anyagi nehézségek és kellő számu iskolahelyiség hiánya miatt meghiusult, bár a szemeszterzáró négy iskolai kiállitás nemcsak az áldozatkész lelkesedéssel dolgozó tanári kar művészi és pedagógiai rátermettségének adta beszédes bizonyitékát, hanem arról is tanuságot tett, hogy kellő számu tehetséges növendék-anyag is akad mindig Szombathelyen, tehát az iskola kétségtelen szükségletet elégitett ki. Ám éppen azért, hogy képesitést nem nyujthatott, de növendékeitől pontos iskolalátogatást és szorgalmas munkát követelt, utolsó félévében már csak alig húsz hallgatója volt, akiknek csekély tandijából a dologi kiadások sem térültek meg, mig az oktatók óradijai — bármily szerények voltak is — az egyesületet súlyosan terhelték és az 1923. év nehéz viszo

nyai között anyagi erejét annyira meghaladták volna, hogy az iskola működésének beszüntetését volt kénytelen elhatározni.

Az 1920-21. évi munkát a Kulturegyesület képzőművészeti szakosztályának második képkiállításával kezdte meg, melyen Rubinek Gyula miniszter mondott megnyitó beszédet. Két nappal e kultureseményként üdvözölt kiállitás megnyilta után, 1920. szeptember 20-án kezdték meg működésüket az egyesületnek Lomoschitz Károly vezetése alatt álló idegen nyelvü tanfolyamai. Az első év német, angol, francia és olasz kurzusai olyan látogatottak voltak, hogy a német és angol nyelv tanitása párhuzamos tanfolyamokon folyt és mert a polgári iskola tantermeinek fütéséről és világitásáról a város gondoskodott, a tandijak pedig fedezték az előadók tiszteletdiját, e tanfolyamok fenntartása anyagi terheket nem rótt az egyesületre. Igy volt ez a második évben is és megint csak az 1922. év őszén általánossá lett gazdasági válság hatása alatt fogyatkozott meg annyira a hallgatók száma, hogy a tanfolyamok életbentartása céltalanná vált.

Jóval hosszabb életü volt és sokszorosan elismert áldásos tevékenységet fejtett ki a Kulturegyesület munkásgimnáziuma, melynek első évfolyama az Országos Szabadoktatási Tanács hivatalos tanterve alapján Chriastélyi Árpád polgári iskolai tanár igazgatása alatt 1920. november 28.-án nyilt meg és hat hónapon át heti 12 órában ötven tanulni vágyó munkásnak nyujtott szakszerü oktatást. A Szombathelyen eddig ismeretlen intézmény iránt Chriastélyi Árpád fáradhatatlan agitációja keltette föl a munkásság érdeklődését és a polgári fiu-iskola tanáraiból álló előadói karnak ügyszeretete, a nehéz megélhetési viszonyok között kétszeres tiszteletet érdemlő áldozatos és eredményes fáradozása a munkásság körében csakhamar általános megértésre és elismerésre talált. A munkásgimnázium működéséhez füződő társadalmi és kulturális érdekek nagy jelentőségét fölismerve Szombathely város is szivesen sietett a Kulturegyesület segitségére és a polgári fiu-iskola tantermeinek átengedésével valamint ingyen fütés-világitással járult hozzá négy éven át az egyre fejlődő intézmény fönntartásához. És bár az Országos Szabadoktatási Tanács évi rendes, a kultuszminiszterium pedig két izben rendkivüli segélyeket juttatott a munkásgimnázium céljaira, zavartalan működésének biztositása a Kulturegyesületnek mégis tekintélyes anyagi áldozatába került, amelynél nagyobbat csak az egyre csökkenő értékü honorariumért dolgozó tanári kar hozott.

Az egyesületnek ekként mind szerteágazóbb tevékenysége mellett szükségszerüen háttérbe szorult a muzeumi munka, amelynek elvégzésére elegendő munkaerő nem állott rendelkezésre. Ezért már 1920. március havában azzal a kéréssel fordult a Kulturegyesület a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége utján a kultuszminiszterhez, hogy

a régiségtár és a könyvtár rendezési munkálatainak elvégzésére két állam milag javadalmazott szaktisztviselőt küldjön ki. Miután a Főfelügyelőség az ujjáalakult egyesület első évi működéséről a legnagyobb elismeréssel számolt be a miniszteriumnak, javaslatára a Vkm. 82.914/1920 számu rendeletével Dr. Tompa Ferenc nemzeti muzeumi segédőrt összegszerüen megszabott évi mellékjövedelem és szabad lakás biztositása ellenében kirendelte a Vasmegyei Muzeumhoz. Dr. Tompa Ferenc 1920. szeptemberében foglalta el muzeumi helyettes-igazgatói minőségben állását, majd az egyesület főtitkárává választatván e kettős tisztségben szolgálta teljes három éven át elismerésre méltó buzgalommal az egyesület érdekeit.

1920. november 12-én Rákosi Jenő 78. születésnapján a Kultur egyesület vármegyénk nagy szülöttét tiszteleti tagjává választotta az az óhajtással, hogy az ő egyénisége jelképezze az egyesület működésének irányát és tartalmát, másnap pedig nagyszabásu kulturest keretében ünnepelte a jubiláns irót, aki Szász Károly kiséretében jelent meg a város társadalmának szine-java előtt lezajlott estélyen. A következő öt kulturest közül különös emlitést érdemel a december 18-án rendezett Beethoven-estély, melyen az egyesület zenekara — ezuttal Schulfried Adolf katonai karmester vezénylése mellett — ismét pompás formazonyságát adta készültségének és az április 23.-i Koncz-hangversenyen, amikor városunk e kiváló művész-fia először szerepelt a Kulturegyesület dobogóján.

A liceális előadások ez évi sorozatát a közművelődési és irodalmi szakosztály együttesen készitette elő és aktuális társadalomtudományi problémákat, a renaissance festészetét és a magyar klaszikus költőket tárgyaló — az egyes témakörökön belül szorosan összefüggő — tizenhat előadást tartott, melyek látogatottsága immár jóval meghaladta az előző évi hasonló rendezésekét.

Második munkaévét az 1921. junius 26-án tartott németujvári Frankludi-emléknappal zárta be a Kulturegyesület. A németujvári kaszinóval közösen rendezett ünnepséget az előkelő alkalom s a rendezés irredenta jellege országos arányuvá tette. Az egyesület legjobb erőinek fölvonultatásával igyekezett méltó tartalmat és művészi formát adni a Faludi Ferencről való megemlékezésnek, mely a kormányt képviselő Vass József és Bleyer Jakab miniszterek, a Jézustársaság, a Szent Ferenc-rend, a Csornai premontrei rend, az Akadémia, Kisfaludy és Petőfi-társaság, a Szepesi Szövetség, győri Kisfaludy kör, nagykanizsai Zrinyi-irodalmikör, a soproni Frankenburg-kör, Sopron város és vármegye, Vas vármegye, Szombathely város, Szentgotthárd, Kőszeg és Rohonc kiküldöttetnek jelenlétében folyt le.

Ez ünnepség alkalmából tűzte ki a szépirodalmi szakosztály el

pályatételét egy Faludi-emlékódára, melynek Dr. Tóth József prelátus kanonok, a szakosztály uj elnöke által adományozott pályadiját Ősz Iván és Finta Sándor között osztotta meg a biráló bizottság, mig Dr. Giay Frigyes és Tompa Kálmán müveit dicsérettel emelte ki a pályázatok nagy tömegéből.

A következő munkaévben az egyesület működése még intenzivebbé vált és a muzeum rendezési munkálatai is tetemesen előbbre haladtak. Báró Miske Kálmán muzeumi igazgató vezetése alatt dr. Tompa Ferenc helyettes igazgató mellett különösen Horváth Tibor Antal premontrei tanár áldozott sok időt és fáradságot a régiségtár ujjászervezésére, melynek 1921. év őszén ő lett őre. A gazdag numismatikai gyüjtemény és a római régiségek rendezésében a muzeum lelkes tisztviselőit két alkalommal a Nemzeti Muzeum által kiküldött szakemberek, dr. Alföldy András és dr. Oroszlán Zoltán támogatták.

A vidék kulturális megszervezésére a mult esztendő folyamán kidolgozott tervek megvalósitása is biztató sikerrel indult meg 1921—22. telén. Elsősorban Sárközy Sándor egyesületi főjegyző odaadó tevékenységének volt köszönhető, hogy a vármegye majd minden járási székhelye megmozdult a népmüvelés ügyének felkarolása érdekében. Sárvárott propaganda-kulturestélyt rendezett az egyesület s anyagi támogatásával itt hamarosan népfőiskolai tanfolyam nyilt meg, mely öt hónapon át kb. ötven hallgatónak nyujtott szakszerü továbbképzést. Hasonló szervezetü és tartamu tanfolyam működött Körmenden is, hol az egyesület ugyancsak több izben rendezett szépsikerü művészi és irodalmi estélyeket. A sárvári liceumnak időnként előadókat küldött, Vasvárott pedig egy tizenkét estére terjedő előadássorozat rendezését tette lehetővé. Tisztára anyagi erőinek elégtelenségén múlott, hogy az egyesület ez irányu működését a következő években nem folytathatta s igy buzditó agitációja és támogatása hijján csakhamar ismét lelohadt a népmüvelés ügye iránt megyeszerte fölkeltett érdeklődés.

Csak Szombathelyen folyt tovább eredményesen az ipari munkásság továbbképzése. Ez évben már két évfolyamon száznál több hallgatója volt a munkásgimnáziumnak, mely a következő évben megnyitotta a harmadik osztályát is és ezzel teljessé épült ki.

A magas szinvonalu ismeretterjesztő előadások tárgyköre szervesen kapcsolódott az előző évekéhez. A renaissance festészete után a barok és rokoko művészet európai nagyjai és e kor dunántúli műemlékei, a klasszikus iróinkról tartott előadások folytatásaként modern elbeszélő irodalmunk, az előzőkkel összefüggő gazdaság-politikai, világnézeti és etikai problémák képezték az előadások tárgyát. E rendezések iránt egyre növekvő érdeklődés nyilvánult meg úgy, hogy ez év tavaszától kezdve

már rendszeresen több száz főnyi közönség előtt a kulturház nagytermében hangzottak el a liceális előadások.

Teljes erkölcsi és anyagi sikert értek az egyesület kultúrestélyei és hangversenyei is. Az előbbiek közül különösen az 1921. november 19-én rendezett Dante-emlékest emelkedett ki, a hangversenyprogrammok pedig mind nagyobb elismerést szereztek az egyesület szimfonikus zenekarának, melynek irányító és összetartó szelleme kezdettől fogva Katona József volt. Az maradt a zenei szakosztály elnöki tisztéről való lemondása után is, amikor végre állandó karmesterhez jutott a zenekar az önzetlen, fáradságot nem kímélő, finom izlésü és lelkiismeretes Statzenberg Vencel székesegyházi karnagy személyében.

A dr. Tóth József prelátus kanonok elnöksége alatt álló irodalmi szakosztály ez évben is bőven kivette részét az egyesület munkájából, tagjai sűrűn szerepeltek az előadóasztal mellett és irodalmi értékü szépprózai és versesmunkák tisztes sorával vettek részt a szakosztály pályázatán, melynek jutalomdijait dr. Giay Frigyes, Fóthy Ernő és Tompa Kálmán versei, Bárdossy Aladár és Szilassy Lajos novellái, Pohárnik Jenő egyfelvonásos irredenta szinműve és Szendi János értekezése nyerték el.

Az egyesület nemes törekvéseit és három esztendős munkája eredményeit a kultuszminiszterium az államsegély fölemelésével ismerte el, Szombathely város pedig azzal honorálta, hogy nagyobb összegü állandó támogatást szavazott meg számára, aminek viszonzásául az egyesület 1922. május 7-én tartott közgyülésén eddigi nevét (Vasvármegye Kulturegyesülete) a *Vasvármegye és Szombathely Város Kulturegyesülete* névvel cserélte föl. Ugyanez a közgyülés választotta meg a muzeumi teendői folytán titkári működésében korlátozott dr. Tompa Ferenc lemondása után dr. Várady Imre reáliskolai tanárt az egyesület főtitkárává, dr. Horváth Róbert premontrei gimnáziumi tanárt pedig a három évi buzgó tevékenység után más irányu nagy elfoglaltsága miatt ugyancsak lemondott Pauer Arnold helyébe pénztárossá. Az egyesület régi tisztviselőit, akiknek mandátuma az alapszabályok szerint lejárt, a közgyülés egyhangulag ujból megválasztotta s meleghangu jegyzőkönyvi köszönetet szavazott a Kapi Béla elnök emelkedett szellemü és fáradhatatlan energiáju irányitása mellett szerényen és önzetlenül dolgozó tisztviselő karnak s a munkásgimnázium, iparművészeti iskola és az idegen nyelvi tanfolyamok tanárainak. Csak a lemondás folytán megüresedett zenei szakosztályi elnökség tisztét s a könyvtár és néprajzi tár őri állását hagyta betöltetlenül a közgyülés, mig a természetrajzi tár őrévé az elhunyt nagyérdemü Chernel István utódjául dr. Gáyer Gyula törvényszéki birót, az országos nevü botanikust, választotta meg. Kapi Béla elnök kegyeletes szavakkal emlékezett meg a muzeum természet-

rajzi tárának tudós alapitójáról s javaslatára a közgyülés elhatározta, hogy emlékének megörökitésére az egyesület meg fogja festtetni arcképét, nevét pedig a muzeum előcsarnokában lévő márványtáblába véseti az egyesület jótevői közé. A határozat kivitelét a mostoha gazdasági viszonyok sajnos mindmáig nem engedték meg, ám Chernel István emléke a festett képnél elevenebbül él abban a nagyarányu kutató és gyüjtő munkában, melyet immár több mint három év óta folytat a természetrajzi tár uj őre.

Mennél több irányban haladt előre a muzeum rendezése, régi hiányok pótlása, uj anyag gyüjtése, annál tetemesebb költségébe is került természetesen az egyesületnek. E mellett nagyobb arányu tatarozási munkálatok és átalakitások is mind sürgősebbekké váltak. Az állam, vármegye és város támogatása mellett eddig is jótékony adományokra szorult egyesület ezért elhatározta, hogy programjának és a szervezetében rejlő erőknek minél teljesebb érvényesitésére szükséges anyagi eszközöket széleskörü gyüjtő-akcióval kisérli meg előteremteni. A megye tőkéseihez és birtokosaihoz juttatott körlevelei nem is maradtak visszhang nélkül, szép eredménnyel zárult a helybeli tagok, főként tisztviselők közt lefolytatott gyüjtés is s az uj pénztáros, aki 1922. tavaszán százezer koronányi adóssággal vette át a pénztárt, ugyanez év szeptemberében már kétszázezer koronát fizethetett le egy Bösendorfer-zongora árából, melynek nagyobb felét (350.000 k-t) Katona József közbenjárására öt szombathelyi takarékpénztár előlegezte az egyesületnek. Körülbelül egy év mulva mind az öt bank elengedte követelését s a zongora az egyesület tulajdonává lett.

Az egyre rosszabbodó gazdasági viszonyok arra késztették az egyesületet, hogy rendezései körül is mind nagyobb gondot forditson anyagi érdekeire s a kulturális szempontok változatlanul szigoru szemelőttartása mellett a hangverseny és kulturestélyek rentabilitását is föltétlenül biztositsa. E végből egy propaganda-bizottság szervezése látszott célszerünek és e bizottság néhai kisvárdai Papp Imre, a Szombathelyi Takarékpénztár vezérigazgatójának elnöklete alatt buzgó és eredményes tevékenységet fejtett ki a közönség megszervezése és ez által a hangversenyek anyagi sikerének biztositása tekintetében. Az 1922-23. évi koncertrendezések több mint százezer koronányi tiszta jövedelemhez juttatták az egyesületet s emellett tekintélyét és népszerüségét is növelték, aminek jótékony hatása a kevésbbé csillogó, de tán mélyrehatóbb fontosságu más rendezések növekvő arányu pártolásában jeletkezett. A Petőfi-centenárium alkalmából tartott kulturestéhez fogható sikere évtizedek óta nem volt Szombathelyen irodalmi rendezésnek s a maga nemében ugyancsak páratlan érdeklődéssel találkoztak a Petőfi élete, művészete és világirodalmi

helyével foglalkozó, fővárosi irók és tudósok által tartott liceális előadások is.

Ostffyasszonyfán emléktábla elhelyezésével ünnepelte meg az egyesület a költő születésének százados évfordulóját. Az ostffyasszonyfai közönséggel együtt s dr. Ostffy Lajos erkölcsi és anyagi támogatásával rendezett ünnepségeken Vasvármegye és Szombathely város is képviseltette magát. Az emléktábla márványlapját Mayer Jakab szombathelyi nagykereskedő adományozta, diszes faragását pedig Hudecz József szombathelyi kőfaragó végezte ingyen. Az egyesület rendelkezésére álló művészi erőkről, irodalmi és zenei teljesitőképességéről városszerte feltünő tanuságot nyujtott az 1922. december 12.-i kulturestély, melyet a kormányzó ittléte alkalmával alig három napi előkészülettel rendezett az egyesület. Osztatlan elismeréssel találkozott az 1923. februári Gárdonyi emlékdélután és a március 15. matiné előkelő szinvonalú műsora is, melyet tisztára a szépirodalmi és zenei szakosztály tagjai láttak el, mig a liceális előadások nagyobb része ez évben is fővárosi irók meghallgatására nyujtott alkalmat. A képzőművészeti szakosztály husvét hetében rendezett műkiállitása, bár az őt joggal megillető részvéttel nem is találkozott városunk egyelőre gyér számu műpártoló közönsége részéről, az egyesület számára — nagy látogatottsága folytán — mégis kedvező eredménnyel végződött.

A jövő munkaév megnyitó ünnepségének szánta az egyesület Gárdonyi Géza sárvári tartózkodásának emléktáblával való megörökitését, aminek érdekében széleskörű mozgalmat és hirlapi propagandát inditott. Sárvár közönsége azonban olyan lelkesedéssel tette magáévá a kegyeletes eszmét, hogy megvalósitására a Kulturegyesület közreműködése fölöslegessé lett s igy az országos jellegüvé vált leleplezési ünnepség műsorán csupán a szépirodalmi szakosztály szerepelt néhány előadóval.

Az évzáró közgyülésen előterjesztett főtitkári jelentés egy mozgalmas és eredményekben gazdag munkaév történetét adva annak a reménynek kifejezésével végződött, hogy a jövő esztendő tán kedvezőbbé alakuló közéleti és gazdasági viszonyai meg fogják engedni az egyesület tevékenységének még intenzivebbé és jelentősebbé fejlődését. E várakozás azonban az 1923—24. év folyamán a dolgozó tagok legjobb igyekezete dacára sem valósult meg. A tudományos és művészi munkára elsősorban hivatott egyénekre súlyosodó mostoha gazdasági viszonyok sok esetben fennakasztották az egyesület működését. El kellett maradnia a liceális előadások azon részének, melyekre helybeli előadókat kért föl, mert legtöbbjük számára az elmult év sem hozta meg a produktiv munkára nélkülözhetetlen felszabadulást zaklatott életük robotja alól s elmaradt — szinte fatális véletlenek találkozása folytán — több fővárosi meghivott előadása s a programba vett hangversenyek némelyike is, úgy

hogy a hangversenyrendezések, bár számszerint és művészi szinvonal tekintetében méltó folytatását képezték a mult évi hasonló tevékenységnek, a város ezirányu szükségleteit nem voltak képesek kielégiteni. Rövid, sikeres szezonkezdet után az egyesület vezetőségén kivül álló okokból kéthónapos kényszerü szünet állott be az 1924. február elején rendezett emlékezetes Schubert-estig, melyen Statzenberg Vencel karnagy buzgóságának és szakértelmének eredményeként a szimfonikus zenekar ismét fényes sikert aratott. A folytatólag rendezett koncertek és kulturesték közül a centenáris Vas Gereben és Madách-ünnepségek emelkednek ki különösen.

A munkásgimnázium hallgatóinak száma is megfogyott. Az előző év három osztályával szemben most csak a második és harmadik évfolyamon folytatódhatott a tanitás, mert a népmüvelési törvény szellemében szervezett munkásgimnázium nem alakulhatott át polgári iskolai vizsgákra előkészitő kurzussá, a tanulásra vállalkozó ifjabb munkásság pedig lehetőleg iskolai bizonyitvánnyal tanusitott „végzettség“ megszerzésére törekszik s azonnal hátat fordított a munkásgimnáziumnak, amikor egy kifejezetten iskolai magánvizsgálatokra előkészitő tanfolyam létesült a városban. Népmüvelési politikánknak tanulságul szolgáló tény, hogy ez utóbbi tanfolyam, egy évi sikeres működés után, lehetetlenné tette a munkásgimnázium további fönntartását.

Ám ha kifelé kevésbbé mutatósan is mult el az 1923—24. esztendő, az egyesület állandóan dolgozott, sok régi hiányt pótolt, sok uj lehetőséget alapozott meg és az év munkájának ez az előkészitő, az alapépitményeket kiegészitő és tatarozó jellege különös megemlitést érdemel. Elhanyagolt, évek óta alaposan ki nem tisztitott épületét teljesen rendbe hozta, apróbb, de szükséges s a ház hasznavehetőségét jelentékenyen növelő átalakitásokat végeztetett, a réginél jóval nagyobb és tartósabb dobogót szerzett be s ehelyt fel sem számlálható sorozatát eszközölte a régen nélkülözött kisebb befektetéseknek. Anyagi gyarapodását nem kis részben Gyulai Imre fáradhatatlan buzgalmának köszönhette, aki körültekintő és lelkes propagandájával az egyesület barátainak és jótevőinek számát tetemesen szaporitotta. A szervező képességeiről alig néhány évi szombathelyi tartózkodása folyamán közismertté vált Gyulai Imrét 1923. augusztusában, mikor dr. Tompa Ferencnek a Nemzeti Muzeumhoz való visszatérése után Horváth Tibor Antal, a régiségtár eddigi őre, lett a muzeum helyettes-igazgatója, a Kulturház gondnokává választotta meg az egyesület. Gyulai Imre nemcsak vállalt ügykörét látta el a leggondosabban, hanem az egyesület anyagi talpraállitásáért megindult munkában is mintaszerü önzetlenséggel, eréllyel és kitartással működött közre. Érdemei elismeréséül az egyesület már 1924. januárjában az igazgató-gondnoki cimet adományozta néki s lényegesen kiszéle-

sitette hatáskörét, ami lehetővé tette erőinek még intenzivebb kifejtését. Az egyesület anyagi érdekeit nála nagyobb sikerrel soha senki nem szolgálta. E sikereket nemcsak három éven át szünetlenül folytatott gyüjtéseivel, összeköttetéseinek és népszerüségének a közügy érdekében való kamatoztatásával érte el, hanem az egyesületi gazdálkodás gyakorlatibb irányokba terelése által is. Sok uj bevételi forrás az ő kezdeményezésére nyilott meg az egyesület számára, sok nehéz anyagi probléma megoldása máig sem sikerült volna az ő energiája, állhatatossága s egyéni áldozatoktól sem visszariadó lelkesedése nélkül. Alig kétévi munka árán elérte maga elé tűzött első nagy célját: az egyesület ötszáz darab uj széket vásárolhatott hangversenyterme számára, 1925. őszén pedig megvalósult a második is: több mint hetvenmillió korona értékben kitünő gyártmányu uj hangversenyzongora került a Kulturház dobogójára. Ugyancsak az ő javaslatára határozta el az 1924. juniusi közgyülés egy gazdasági és müszaki bizottság szervezését, melynek tagjai Biczy Elemér, dr. Gryneusz György, Niessner Aladár, Pécsi Henrik, Rauscher Miksa, Weisz Mór, Weltzl Jenő és Zoltán Elek lettek s az elnöki tanács munkájában való részvételükkel hathatósan támogatták az egyesület törekvéseit.

Ez a közgyülés mentette föl ideiglenesen a külföldi tanulmányutra induló dr. Várady Imrét főtitkári teendői alól s kérte föl helyettesitésére dr. Krisztin Ernő leánygimnáziumi tanárt, aki majd egy éven át teljes odaadással látta el nehéz tisztét.

Az 1924—25. munkaév nagyarányu kerti ünnepség rendezésével kezdődött, mely gróf Széchenyi Jenő védnöksége alatt s Gyulai Imre fáradozásának eredményeként negyven millió koronányi tiszta bevételhez juttatta az egyesületet. Jó sikerrel zárult a hangversenyszezon is s az előző évek liceális előadásainak ugyancsak méltó folytatását képezték az enemü rendezések. Kulturestéi közül egyet Csokonai emlékének szentelt az egyesület, egyet pedig Rákosi Jenő közreműködésével a Jókai centenárium alkalmából rendezett. Mindkét estély művészi szinvonal s erkölcsi siker tekintetében az egyesület legszebb teljesitményei közé tartozott. Az utolsó rendezés, mely a Kulturegyesület itt vázolt történetébe tartozik, az 1925. szeptemberi népünnepély volt. Ez alkalommal bocsátotta ki az egyesület a könyvtár gyarapitására rendezett tárgysorsjáték sorsjegyeit, mely akcióval nagyszabásu könyvtár-programjának utolsó pontját, a könyvtár modern anyagának tetemes gyarapitását kivánja megvalósitani. Az egyesületnek megfelelő munkaerő és anyagi eszközök hijján egy évtized óta nem állott módjában gazdag könyvtárát kellően hasznositani. Könyvállománya ugyan állandóan szaporodott s ma közel négyezer kötettel többet számlál, mint utolsó cimjegyzékének megjelenésekor, de a gyarapodás nem jelentett egyuttal fejlődést is, mert az uj könyve-

ket a régi állományba be nem sorozva volt kénytelen hevertetni az egyesület, amig dr. Pável Ágoston leánygimnáziumi tanár személyében olyan szakértőt nem talált, aki hajlandó volt a könyvtár gyökeres átrendezésének rengeteg munkáját egymaga vállalni. Majd egy éven át végzett önfeláldozó tevékenység árán a rendezés munkája ma befejezése előtt áll. Dr. Pável Ágoston, aki nem átalt tiz hónapon át leltározó, cimmásoló, napszámos és könyvtárszakértő lenni egy személyben, Vasvármegye leggazdagabb könyvgyüjteményét modern szempontok szerint, tudományos lelkiismeretességgel rendezett könyvtárrá tette megint. Elkészitette ezenkivül a könyvtár több mint 200 nyomtatott oldalt megtöltő uj katalogusát is, melynek kinyomatása most van folyamatban s meg fogja győzni a közönséget arról, hogy a Kulturegyesület könyvtára nemcsak tiszteletre méltó tudós régiségek gyüjteménye, amelynek ősnyomtatványai, könyvészeti ritkaságai, majdnem hiánytalan magyar históriai és gazdag régibb magyar folyóirat anyaga csak a kutatót érdekelheti, hanem bármely más helyi kölcsönkönyvtárnál sokkal nagyobb bőségben tartalmaz hazai és külföldi remekirókat s modern szépirodalmat is, nem szólván arról, hogy a legkülönbözőbb szaktudományok (jog, bölcselet, egyháztörténet, természettudományok) művelői és a művészettörténet iránt érdeklődők is nagy hasznát láthatják.

Hat évi zavartalan, megfeszitett munka után valóban fejlődése virágjában, mind magasabb célok megvalósulásának küszöbén váratlan veszteség érte a Kulturegyesületet: kiváló elnöke, Kapi Béla ev. püspök 1925. szeptember 30-án lemondott elnöki tisztéről. Lemondása sulyos válságot idézett elő az egyesület életében, melynek az eddigi szellemben való továbbfejlődését bizonytalannak látja ma minden tagja, aki a lemondott elnök munkásságának értékét és jelentőségét közelebbről ismerte.

Kapi Béla elnökségének hat esztendeje a Kulturegyesület negyedszázados történetének kimagasló fejezete. A háború és kommunizmus pusztitásai után, zilált társadalmi és gazdasági viszonyok között, a fásultság és közöny dermesztő légkörében kezdte meg elnöki működését és az országnak ma elismerten egyik legjobb szervezetü, legelevenebb életü vidéki közművelődési egyesületének éléről távozott. Nemcsak a nemzeti és keresztény kultura jegyében eszményi szempontoktól meghatározott általános munkaterv, hanem a programnak a szükséggel és lehetőségekkel bölcsen számotvető minden részlete is az ő elmélyedő munkájának eredménye volt. A biztosan meglátott célok felé rendületlen hittel és kitartással haladt mindig s munkatársait az ő hite, lelkesedése és példája tette képessé arra, hogy vezérük nyomát minden áldozatra készen kövessék. Nemcsak a kezdeményezés előkelő feladatát tekintette a magáénak, a kivitel közkatona-munkájából is mindenkor busásan, őszinte hódolatra késztető érzékeny kötelesség érzéssel vette ki részét. Emelkedett célkitüzéseinek, lan-

kadatlan szorgalmának, az egyesület tisztikarával való bensőséges és tiszta harmoniáju együttműködésének, az egyesület érdekeiért mindig készségesen latbavetett egyéni tekintélyének köszönhető, hogy a Kulturegyesület — hamarosan ujjáalakulása után — nemcsak visszanyerte a város társadalma részéről a zavaros idők folyamán feledésbe ment megbecsülést, hanem egyre jelentősebb és hatékonyabb tényezőjévé vált városunk kulturális életének és a társadalom tiszteletét, szeretetét és megértő áldozatkészségét érdemele ki. Elnöki székében a megválasztásakor kitűzött programhoz hiven mindig a társadalmi béke, felekezetközi jóviszony és egymástmegbecsülés hirdetője és féltékeny őre volt.

Áldásos épitő munkájának értékes eredményei, melyek az egyesület nyugodt jövőjének biztos alapjául szolgálhatnak, mindenkorra egybe forrasztják nevét és emlékét a Kulturegyesület történetével.

Bizonyára ő óhajtja legmelegebben, hogy e történet jövendő krónikásai a Kulturegyesületnek évről évre nagyobb lendületéről s gazdagabb munkaeredményeiről számolhassanak be, mint amilyeneket e vázlat sorolt föl s az alábbi statisztikai adatok világitanak meg.

A Kulturegyesület rendezései.
1919. szeptemberétől 1925. szeptemberéig.

Hazafias ünnepségek száma 13, az irodalmi és zenei műsorú kulturestélyeké 28, hangversenyeké és opera előadásoké 52, ismeretterjesztő liceális előadásoké 88, képzőművészeti kiállitásoké 5, iparművészeti iskolai kiállitásoké 3, vidéken rendezett irodalmi emlékünnepségeké 2, népünnepélyeké 2, kamarazenedélutánoké 1.

Négy éven át munkásgimnáziumot (egy, két, három majd két osztállyal), négy féléven át iparművészeti és három féléven át angol, francia, német és olasz nyelvtanfolyamokat tartott fönn az egyesület.

Három izben irt ki különböző szépirodalmi és tudományos tárgyú pályázatokat, melyek közül az utolsó elbirálatlan maradt.

Fenti rendezéseken *az egyesület tagjai közül szónoklatokkal szerepelt*: Kapi Béla 12, dr. Krisztin Ernő 1, dr Ostffy Lajos 1, dr. Náray-Szabó László 1, dr. Tarányi Ferenc 1, dr. Tóth József 5, dr. Ujváry Ede 2, Vadász Norbert 1, dr. Vargha Gábor 1, dr. Vidoss Árpád 1 esetben; *tudományos vagy művészeti és szépirodalmi előadásokkal*: Kapi Béla 8, Csite Károly 2, dr. Erdélyi Irén 1, Fetés István 1, Finta Sándor 8, dr. Giay Frigyes 2, dr. Gotthard István 3, Halász Viktor 1, dr. Kapossy János 1, dr. Kardeván Károly 1, Kincs István 1, dr. Krisztin Ernő 1, dr. Mészáros Hugó 3, dr. Niedermayer Gellért 3, dr. Papp László 1, Peer Leo 1, dr. Ribó Zoltán 1, Sárközy Sándor 2, Simonffy Jenő 2, Steiner Miklós 1, dr. Székely László 1, dr. Tauber

Sándor 2, dr. Tompa Ferenc 3, dr. Tóth József 3, dr. Várady Imre 12, Vargha Lajos 1 és Vollnhofer Ferenc 1 esetben; *önálló hangversenyekkel, zene- és énekszámokkal vagy szavalatokkal*: Balogh Ernő 1, Bán Erzsi 2, Bárdos Alice 3, Botffy Janka 1, Bürchner Sári 1, Bozzayné Horváth Mária 1, Csikor Elemér 4, dr. Dombay Alajos 3, Egán Mici 1, Fekete Ilus 1, Gratzl Bözsi 1, Göncz Sári 2, Havas Annus 1, Horváth József 1, Jakab Mária 1, Katona József 1, Károlyi Sándorné 2, Kartner Gitta 12, Láng Zsigmond 1, László Miklósné 2, Laub Vilma 11, Lingauer Lonci 1, Nagy Ferenc 2, Pék Károly 2, Radványi László 2, Reményi Ferenc 1, Sinkovics Ilus 1, Statzenberg Vencel 1, Stirling Lajosné 1, Schwenk Rudolfina 2, Tichy Mária 1, Tompa Kálmán 9, Tóth Kálmán 18 és Wiener Lili 3 esetben.

Az egyesület vegyes énekkara Lomoschitz Károly vezénylésével 11-szer, a zenekar Csikor Elemér, Katona József, Schuhfried Adolf alkalmi, majd Statzenberg Vencel állandó vezetése alatt 19-szer lépett föl, a Szombathelyi Dalosegyesület a vegyeskarban 5-ször, Kreuterer Antal karnagy vezetése alatt önállóan 9-szer, a Máv. Haladás Dalköre Jarisch János vezénylése mellett 3 izben működött közre a Kulturegyesület rendezésein.

Vendégekként szerepeltek *irodalmi, művészettörténeti s egyéb tudományos előadásokkal*: dr. Czakó Elemér 1, dr. Ferenczy Zoltán 2, Feszti Masa 1, Földessy Gyula 1, Harsányi Lajos 1, dr. Hekler Antal 2, dr. Imre Sándor 2, Klobusiczky Dénes 1, dr. Kornis Gyula 2, dr. Kühár Flóris 1, Molnár Imre 2, dr. Nagy József 2, Orbán Dezső 1, dr. Pitroff Pál 1, dr. Pröhle Vilmos 1, Rákosi Jenő 2, Rubinek Gyula 1, Schöpflin Aladár 2, Szász Károly 1 és dr. Tolnai Vilmos 2 esetben.

A hangversenyeken föllépett idegen művészek névsora a következő: Balázs Árpád, Bazilidesz Mária, Berg Ottó, Bihóy Zóra, Dessewffy Bella, Dohnányi Ernő, Goda Gizella, Havas Gyöngyi, Hajnal Ella, Hegedüs Ferenc, Hettyey Aranka, Karácsonyi István, Keresztes Mariska, Koncz János, Kruyswick Anni, Makula Tibor, Marik Irén, Marschalkó Rózsi, Némethy Ella, Ódry Árpád, Palló Imre, Pethes Imre, Pilinszky Zsigmond, Ptasinszky Jozefin, Sándor Erzsi, Székelyhidy Ferenc, Szent-István Juliska, Szerdahelyi Laci, Szűgyi Kálmán, báró Vécsey Elvira, Vencell Béla és Zsámboky Miklós.

A *mukásgimnázium* tanárai Chriastélyi Árpád (igazgató), Bakos István, Hercegh Albert, Fejér Gyula, Ferenczy Zoltán, Klein Ede, dr. Kőszegfalvi Flóris, Kühn Károly, Matschek János, Németh József, Permayer János, Soltész József, Sömen Győző, Vargha Lajos, Vargha László és dr. Winkler Mór, az *idegen nyelvi tanfolyamok* előadói Böröczffy Kálmán, dr. Feldman Bódogné, dr. Kőszegfalvi Flóris és Lomoschitz Károly, *az iparművészeti iskola* előadói Vass Béla (igazgató),

Fábián Gyula, Fábiánné Biczó Ilona, dr. Giay Frigyes, Kiss Zoltán, Kissné Derezsán Bözsi, Révész Imre és dr. Tompa Ferenc voltak.

A Kulturegyesület jótevői.

1919. szeptemberétől 1925. szeptemberéig.

Rendszeres segéllyel vagy nagyobb adományokkal támogatták az egyesületet: vallás és közoktatásügyi miniszterium, Szabadoktatási tanács, Népművelési Bizottság, Vasvármegye Törvényhatósága, Szombathely város, Soproni iparkamara, báró Baich Mihály, herceg Batthyányi-Strattmann László, gróf Cziráky József, Cziffer László és fia cég, Dömötör László, Deutsch Henrik, Deutsch Miksa, ifj. Deutsch Samu, legifj. Deutsch Samu, Egyed Kálmán, Exportmalom r. t. Gyulai Imre, Hangya fogyasztási szövetkezet, báró Hatvany Deutsch Béla, Hoffmann Ernő, Holczer Vilmos, Kapi Béla, Katona József, Kauders Vilmos, Keller Nándor, Könyöt cirkusz, Körmend közönsége, Láng Ármin, Magyar—Olasz bank, Márek János, id. dr. Maróthy László. Mayer Benő, Mészáros Mór, gróf Mikes János. Milekker Géza, felsőbüki Nagy Sándor, Neumann Viktor, dr. Ostffy Lajos, dr. Pető Ernő, dr. Pető Ernőné Szegedy Gina, Pécsi Henrik, Pohl Ede és fiai cég, Ragendorfer Jenő, Rosenberg Pál, dr. Sághy István, Sándor István, Stein Ágoston, Stricker Ferenc, Stricker Ottó, Sulzbeck fivérek, Szent Ferenc-rendiek harmadrendje, Szirmay Géza, Szombathelyi Általános Takarékpénztár, Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár, Szombathelyi Kereskedők Társulata, Szombathelyi Kereskedelmi Kör, Szombathelyi Mezőgazdasági Takarék- és Hitelbank, Szombathelyi Takarékpénztár, Szombathelyi Vivóklub, dr. Tauber Sándor, dr. Tóth József, Torony község, dr. Ujváry Ede, Ungár Pál, Uray Nándor utóda cég, Vasmegyei Általános Fogyasztási Szövetkezet, Vasmegyei Elektromos Művek Rt., Vasmegyei Kaszinótársulat, Vasmegyei Takarékpénztár, Vasmegyei Központi Takarékpénztár, Vermes Márton, Weisz Mór, Wolf Sándor, Zoltán Elek és a népünnepélyek alkalmával több szombathelyi egyesület, helybeli, vidéki és fővárosi kereskedő cég és a névtelen adakozók hosszú sora.

Ehelyütt kell megemlékeznünk különös hálával a szombathelyi sajtó értékes támogatásáról is, mely az itt tárgyalt hat esztendő folyamán a Kulturegyesület iránt állandóan rokonszenves érdeklődéssel viseltetett, munkásságát nagy megértéssel méltányolta, közleményeit, hireit és hirdetéseit mindig dijmentesen közölte. Nemcsak a sajtó áldozatkészségére, de az egyesület tevékenységére is jellemző, hogy a hat év alatt a Vasvármegye 369, a Hir 302 és a Dunántúli Estilap 113 közleménye foglalkozott a Kulturegyesülettel.

Kivonat a Kulturegyesület 1919—1925. évi zárszámadásaiból.

BEVÉTEL.

TÁRGY	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925 1*)
Államsegély 2*)	—	4500	50000	71553	199900	3300000	—
Vármegyei segély	—	—	—	1000	200000	4500000	—
Városi segély (zeneiskolai helyiségbérrel együtt)	—	—	3000	9000	84393	4000000	21750000
Adományok, alapitványi tagdijak 2*)	150	1585	8000	104200	3247907	14434400	—
Rendes tagsági dijak 3*)	—	12339	21016	19990	305450	11528000	—
Estélyek, hangversenyek, előadások, ruhatár, könyvtár, kiállitások, tanfolyamok bevételei	4056	112220	98553	170187	2226195	66746750	—
Helyiségbérek, terem- és zongora használat	5496	30676	53850	87410	900340	20794768	—
Kerti ünnepély tiszta jövedelme	—	—	—	—	—	43598481	20170000
Eladások	13	—	—	—	450300	—	—
Kölcsönök	—	—	38000	51800	—	—	—
Takarékból kivéve	5145	30771	62861	—	—	—	—
Egyéb	2183	24077	44548	103793	204096	6632340	—
Összesen K	17043	216168	379828	618933	7818581	175534739	—

1*) Az 1925. év számadásai nincsenek lezárva, ezért csak néhány adat közölhető.
2*) E tétel alatt felsorolt összegek nem foglalják magukban a kifejezetten muzeumi célokra adott segélyeket és adományokat.
3*) Az egyesületi tagok száma a következőképen alakult: 1920-ban 1311, 1921-ben 1134, 1922-ben 1061, 1923-ban 1102, 1924-ben 995.

Kivonat a Kulturegyesület 1919—1925. évi zárszámadásaiból.

KIADÁS.

TÁRGY	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925 1*)
Tisztviselők, könyvtárosok, karmester, művészek, előadók, jegyszedők és szolgák dijai	800	79010	139773	196715	1941894	48988775	—
Muzeumi beszerzések 2*)	2552	500	3144	49961	554600	14273125	30527150
Hangszerek és hangjegyek	—	11989	2773	101749	76000	786530	77380000 3*
Egyéb beszerzések	—	20120	—	7193	82159	46563686 4*	7835400
Fűtőanyag, világitás, takaritás, vizdij stb.	6303	23616	76476	112036	1586306	14449409	—
Adók, biztositás	67	5195	675	19426	275380	8635158	—
Hangversenyek és egyéb előadások rendezési költségei	—	26105	52742	36827	191030	10881840	—
Takarékbetét	5842	30368	62252	32226	2866640	19000000	—
Épületfenntartás, tatarozás	440	7182	19840	6210	181856	—	13049930
Kölcsönvisszafizetés	—	—	12000	43200	—	—	—
Egyéb kiadások (iroda, pósta, adományok, pályadijak stb.)	1039	12083	10153	13390	62716	11956216	—
Összesen	17043	216168	379828	618933	7818581	175534739	—

1*) Az 1925. év számadásai nincsenek lezárva, ezért csak néhány jellemző adat közölhető.
2*) Kifejezetten a muzeum céljaira juttatott segélyek és adományok e tételekben nem foglaltatnak benn. A felsorolt összegekkel tisztára az egyesület gyarapitotta muzeumát.
3*) Ebből az összegből 75000000 K a hangverseny-zongora ára.
4*) Ebből az összegből 42230000 K a hangverseny-terem 450 drb. uj székének ára.

Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv.

Irta: dr. Gáyer Gyula.

Bevezetés. Vasvármegyét[1] méltán tartjuk az ország botanikai szempontból legjobban ismert egyik vármegyéjének és pedig nem csupán azért, mert flóráját már a XVI. században a nagy Clusius ismertette, hanem főleg azért, mert Borbás Vince 1887-ben megjelent művében a magyar megyei flórairodalomnak legjelesebb termékét birjuk s mert Borbás óta egészen a legujabb időkig Waisbecker, Piers és más szakemberek szakadatlan sora kutatta a vármegye flóráját.[2] Mindazonáltal az a kérdés, hogy miképen kapcsolódik bele Vasvármegye flórája a szomszédos területek flórájába, teljes megoldást még eddig nem nyert. Borbás Vasvárm. flórájában főleg a megye flórájának norikumi és alföldi vonatkozásait domboritotta ki. Vasvármegye monografiájában (Magyarorsz. vármegyéi és városai 1898) a megye legdélibb részét már az illyrikus flóra területéhez kapcsolja, balatoni flóraművében (1900) pedig a 45. ábrán a Dunántul növényföldrajzi képét adja. E térképen vármegyénkre vonatkozólag Borbás-nak különösen a következő megállapitásai fontosak:

1. Vasvármegye területének tulnyomó része a norikumi flórához tartozik. Ez a flóra kelet felé a Zala folyó könyökénél ér véget. — 2. A norikumi flóra területébe Szombathely és Vasvár között északkelet felöl széles sáv gyanánt ékelődik a magyar flóra, mely a Rába mentén felfelé haladva egészen az országhatárig felhatol. — 3. A muraszombati járás déli része Zalamegyének a Zala folyótól befogott részével és a Balatontól délre huzódó egész területtel együtt az illyrikus flóravidékhez tartozik. — 4. A nyugati flóraválaszték a Vág völgyéből kiindulva a kis Alföldön keresztül a Zala északdéli folyása mentén Zákányig megy és innen vonul tovább kissé délnyugati hajlással.

Ez a térkép és különösen a flóraválasztó-vonal nem elégitette ki a szakköröket és legelőször Mágócsy Dietz Sándor adott kifejezést erre vonatkozó kételyeinek.[3]

De — miként ezt Simonkai Lajossal már 1902-ben érintettük[4] — nem is lehetett a kérdést megoldani mindaddig, amig a szomszédos

Steyerország flórájáról, melyhez Vasvármegye flórája szervesen kapcsolódik, csak Maly-nak 1868-ban megjelent s régóta elavult műve adott felvilágositást. Csak amióta Hayek Flora v. Steiermark (1908—1914)[5] és Pflanzengeographie v. Steiermark (1923) c. művei révén ennek az országnak flórájáról is tiszta képet nyertünk, vonhatjuk le Vasvármegyére s általában a Dunántul nyugati részeire a Borbás által 1882-ben megindított s a szakemberek egész sora által folytatott kutatások eredményeit és tanulságait.[6]

[1]Az ezeréves Magyarország életében a mai sötét éjszaka csak átmenet, melyből, ha mi is ugy akarjuk, az uj magyar jövendő fog ébredni. A trianoni határokra ezért tekintettel nem voltam. — [2]A Borb. Vasm. fl. 1887 óta 1896-ig megjelent irodalmat közli Borb. Vasvárm. monogr. 498. o. Waisbecker dolgozatainak felsorolását a MBL. 1916, 212. o. tartalmazza, az ezeken kivül megjelent irodalomból Ambrózy — Migazzi István grófnak a Bot. Közl. 1923. évf. Gáyer Gy.-nak a Bot. Közl. 1913, 1914, 1923; MBL. 1902—1905, 1908. 1909. 1913. 1916; TTK. Pótf. 1922, Simonkai Lajosnak a MBL. 1904. évf.-ban megjelent közleményeire utalunk; sok adatot tartalmaz Borb. Bal. fl., Fekete-Blattny erdészeti műve, Jávorka Magy. Flórája, mig a számos helyen szétszórt egyes adatokat itt nincs terünk felsorolni. Keissler, Die Pflanzenwelt des Burgenlandes, 1924 és már előbb a Burgenland, Festschrift-ben (1920) megjelent dolgozata népszerü ismertetés — [3]TTK. Pótf. 1901, 223-240 — [4]MBL, 1902, 313. [5]Az egysziküekre vonatkozó rész nem jelent meg. — [6]Helykimélés végett nem ismertettük itt azoknak a növénygeografusainknak nézeteit, akik nem foglalkoztak — ugy, mint Borbás — önálló kutatás alapján is a megye területével.

I. Norikum. A Keleti Alpesek két helyen nyúlnak át a magyar birodalom területére: 1. a Dráva és Száva közén, 2. Vas- és Sopronmegye határterületén. A dráva-szávaközi mészhegyek magasabb régióinak, valamint Steyerország ehhez csatlakozó részének flórája a délalpesi és északbalkáni elemek nagyobb számánál fogva mint *illyrico-subalpinus* flóra áll szemben Közép- és Észak-Steyerország *norico-subalpinus* flórájával. Ennek a norico-subalpinus flórának alsó határát Hayek[1] Mahrenberg — Eibiswald — D. Landsberg — Stainz — Ligist — Köflach — Gratwein — Peggau — St. Ruprecht — Pischelsdorf — Hartberg — Friedberg között vonja meg. Ebbe a határvonalba Hartbergnél kapcsolódik bele a magyar norikumnak Alhó — Felsőőr — Ószalónak — Rohonc — Kőszeg — Sopron — Savanyukuton áthuzódó határvonala, mely végeredményben és kisebb szigethegyek kivételével Vas- és Sopronmegye Ősközethegységét zárja körül és nagyjában összeesik az *Abies alba* és *Larix* kompakt elterjedésének határvonalával.[2]

A steyer subalpinum magasabb régióiból való fajokat ezen a területen természetszerüleg nem kereshetjük, de azok közül a fajok közül, melyeket Hayek a steyer subalpinum *ősközetflórájának* jellemző tagjai gyanánt sorol fel, Vasmegyében megvan a *Blechnum spicant, Dryopteris Braunii, Trichophorum alpinum, Alnus viridis, Arnica montana, Centaurea pseudophrygia, Willemetia stipitata,*.

Azok közül, melyeket Hayek a steyer subalpinum *mészflórájának* jellemző tagjai gyanánt sorol fel, a vasmegyei norikumban megvan a *Thesium alpinum, tenuifolium, Cardamine trifolia, Sisymbrium strictissimum, Chamaebuxus alpestris, Rubus saxatilis (?,) Gentiana asclepiadea, Valeriana tripteris*[3], *Cirsium Erisithales* és itt kell felsorolnunk a *Dryopteris lonchytis* (olim), *Asplenium viride, Scolopendrium vulgare, Dentaria enneaphyllos, Polygala amara, Pleurospermum austriacum, Anthriscus nitidus, Phyteuma austriacum, Senecio rivularis, ovirensis, Chlorocrepis staticifolia* fajokat is, melyek általában, de a szomszéd Steyerben kizárólag mésztalajon élnek.

Azok közül a fajok közül, melyeket Hayek *mindkét csoportban* felsorolt, itt megvan a *Polygonum Bistorta*[4], *Stellaria nemorum, Melandryum rubrum, Thalictrum aquilegifolium, Lunaria rediviva, Rosa pendulina, Melampyrum silvaticum, Pirola uniflora, Petasites albus, Doronicum austriacum.*

De itt kell még felemlitenünk egy sereg fajt, melyek egy része tipusosan subalpinus jellegü, más része inkább a hegy- és magasabb dombvidék növénye, de Vasmegyében csekély kivétellel csak a norikumban fordul elő: *Botrychium lunaria matricariaefolium, Lycopodium clavatum, complanatum, Struthiopteris, Nephrodium montanum, austriacum. Dryopteris lobata, Phegopteris polypodioides, Festuca ovina, Nardus stricta, Sesleria, Carex canescens, ornithopoda, Juncus filiformis, Veratrum album, Allium ursinum, Herminium monorchis, Goodyera repens, Daphne cneorum, Dianthus pratensis (+capillifrons)*[5], *Trollius europaeus (demissorum)*[6], *Caltha laeta (+rostrata), Aconitum Vulparia, Biscutella laevigata, Thlaspi alpestre, (stenopetalum, demissorum)*[7], *Cardamine amara, Potentilla Crantzü (Serpentini), Aruncus, Alchemilla vulgaris, hybrida*[8], *Ribes Grossularia, Vaccinium Vitis idaea, Myrtillus, Galium rotundifolium. Sambucus racemosa, Veronica montana, Circaea intermedia, Gentiana austriaca (+castanetorum), verna, Salvia glutinosa, Primula officinalis*[9], *Myosotis alpestris (silvatica-alpestris)*[10], *Prenanthes, Senecio aurantiacus (+Serpentini)*[11] sat. és itt kell végül felsorolnunk a fellápnövényeket: *Sphagnum, Drosera rotundifolia, Viola palustris, Pinguicula vulgaris, Comarum, Menyanthes, Eriophorum vaginatum, Parnassia.*

Az eddigi felsorolásban feltünő, hogy amikor a hegység petrographiai összetételénél fogva a steyer palahegyek flórájával való teljes azonosságot várhatnánk, Vasvármegyében nem csekély azoknak a fajoknak a száma, melyek általában vagy legalább is a szomszéd Steyerben a mészhegyek subalpinus flóráját jellemzik. Ennek a ténynek magyarázatát két körülményben találjuk.

Egyik az, hogy a szerpentintalajon mint meleg talajon a mészkedvelő növények általában megtalálják létfeltételeiket s az emlitett növények

egy része valóban épen Borostyánkő szerpentinjén fordul elő[12]. A másik ok pedig az, Kőszegtől Városhodászig, de a hegyvidék más helyein is az őspalák több-kevesebb meszet tartalmaznak[13] és éppen ezért pl. a *Chlorocrepis* is két vasmegyei termőhelyén (Rohonc és Cák) Borbás véleményével ellentétben épen nem palajelző, hanem egyenesen mészjelző. Az őspaláknak ez a mésztartalma magyarázza meg egyuttal egyes mészkedvelő páfrányoknak sporadikus megjelenését Kőszeg körül (*Dryopteris lonchytis*, *Asplenium viride*) és a *Phegopteris Robertiana* gyakoriságát vidékünkön. A kőzetnemeknek erre az oekologiai összefüggésére érdekesen világit rá a *Thlaspi goesingense*, mely alsóausztriai loc. class.-án mészkőzeten, Steyerországban szerpentinen, Vasmegyében a szerpentinen kivül a Szt. Vidhegy mészpalájan él.[14]

A vasmegyei norikumhoz csatlakozó sopronmegyei norikummal itt nem szükséges részletesebben foglalkoznunk[15] s csak annyit emlitünk meg, hogy subalpinus elemei közül Vasmegyével közös a *Phegopteris polypodioides*, *Carex ornithopoda*, *Alnus viridis*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Dentaria enneaphyllos*, *Sisymbrium strictissimum*, *Alchemilla*, *Arnica*, *Senecio aurantiacus*, *Doronicum austriacum*, *Petasites albus*, *Centaurea pseudophrygia*, *Cirsium Erisithales*, *Chlorocrepis*, *Pirola uniflora*, *Galium rotundifolium*, *Gentiana austriaca*, mig ellenben (néhány kétes fajtól eltekintve) Vasmegyében hiányzik a *Hieracium aurantiacum*, *Senecio rupestris*, *Campanula caespitosa*, *Lysimachia nemorum*.

Ugy Borbás, mint Gombocz[16] kiemeli, hogy a subalpinus fajok inkább a völgyekben élnek, mint a hegyeken. A folyóvizek hatására ezt a tényt csak igen kivételes esetekben lehet visszavezetni. Igy pl. a *Sisymbrium strictissimum* vasmegyei termőhelyei a Tauchen (Nagyszentmihály, Sámfalva) és Gyöngyös (Szombathely, Táplánfa, Kajd) patakok mentén sorakoznak. Ilyen a Borostyánkő körül gyakori *Primula officinalis* előfordulása Kőszegen, sőt egy példányban egyszer Szombathelyen is, a *Trollius* és *Struthiopteris* elterjedése, az *Alnus viridis* termőhelyeinek egy része. A többi fajra nézve azonban az emlitett észleletet pontosabban ugy lehetne körülirni, hogy a subalpinus fajok a nagyobb nedvességi igényüket jobban kielégitő helyeken, tehát főleg a források, csermelyek közelében maradtak fenn, mig ellenben az emberi beavatkozásnak (vágás, irtás), a sik földről jövő meleg légáramlatoknak és igy a kiszáradásnak is inkább kitett hegytetők és lejtők fenmaradásuknak nem kedveztek. Ahol ezek a gátló körülmények kevésbbé hatottak, a magasabb helyek flórája is még sok eredeti vonást mutat. Igy a Kienberg (830 m) tetején *Thesium tenuifolium*, *Scabiosa Columbaria*; az Irottkő (884 m)csúcsán *Abies alba*-erdő, *Aconitum Vulparia*, *Veratrum album*, *Sambucus racemosa*, *Ribes Grossularia*; a Kalaposkő (604 m) sziklái közt *Rosa pendulina* él, mig a Hermanforrás (713 m) fölött bükkerdőben *Botry-*

chium matricariaefolium, Paris, Mereurialis perennis, Lunaria rediviva, Dentaria enneaphyllos, bulbifera, Caltha laeta, Aconitum Vulparia, Anthriscus nitidus, Petasites albus egészen a subalpinus erdők képét tárja elénk.

Végeredményben már Borbás és Gombocz munkáiból tudjuk, hogy a magyar norikum nem tisztán subalpinus jellegü. De subalpinus vonásai annyira erősek és a jellegük annyira *eredeti*, hogy a magyar norikumot joggal kapcsolhatjuk a steyer subalpinumhoz, mint annak egy több tekintetben eltérő vonásokat mutató tagját. Beck G., majd Hayek kiemeli, hogy a subalpinus flóra nincs meghatározott magassághoz kötve, hanem fellép ott, ahol a fenmaradásához szükséges létfeltételeket, elsősorban a nagyobb vizszükségletet megtalálja. Az emberi beavatkozás még nem változtatta meg vidékünk képét annyira, hogy annak eredeti állapotát — távlatból tekintve — képzeletben vissza ne állithatnánk. Kétségtelen, hogy mielött az emberi kultura intenzivebbé vált volna,[17] a Keleti Alpesektől a Balatonig egyetlen, csupán a folyóvizek lápterületétől és egyes kavicsdomboktól megszakitott erdőség huzódott. Az erdővidék szélén a Fertő, Hanság, Répce, Rába, Marcal, Zala, Balaton vizei és mocsarai széles övben védték területünket a keleti sikság felöl jövő meleg légáramlatok elöl. A dél felöl jövő hatást a horvát hegyvidék ellensulyozta. Ily körülmények között a magyar norikum kisebb magassága ellenére is subalpinus jellegü volt s ennek maradványa, nem pedig recens lebocsátkozás és megtelepülés a jelenlegi állapot.

A magyar norikumot flórájának története is sokkal inkább kapcsolja a steyer subalpinumhoz, mint Vasmegyének vele határos többi területéhez. Amikor ugyanis a grázi medencét és vele Vasvármegye csatlakozó részét még a harmadkor tengere boritotta, a steyer subalpinum és vele együtt a magyar norikum már régen szárazföld gyanánt emelkedett ki a vizekből s az a tény, hogy a harmadkor végén a Keleti Alpesek lejtőit boritó flóra a magyar norikum területén is élt s hogy volt idő, amikor a mai Karsztflórához hasonló flóra élt az Alpesek keleti lejtőin,[18] máig sem mulott el vidékünkön minden nyom nélkül. Tudjuk ugyanis, hogy a mai mediterraneus flóra a harmadkor flórájának maradványa, de a harmadkor flórájának maradványa az örökzöld mediterraneum fölött elhelyezkedő déleurópai (a mi viszonylatunkban illyrikus) lombhullató erdőöv is, mely a harmadkor végén, amikor a klimarosszabbodás következtében a harmadkori flóra kényesebb, főleg örökzöld elemei délfelé szorultak, széles sávban boritotta az Alpesek déli és keleti s a Kárpátok déli lejtőit.

A harmadkor örökzöld flóraelemeinek is megmaradt a nyoma a keleti Alpesekben néhány kisebb hőigényü fajban, minő pl. a *Buxus sempervirens, Ilex Aquifolium, Daphne Laureola, D. Blagayana, Ruscus*

Hypoglossum.[19] Ezek közül a *Ruscus*-t Clusius még találta megyénk norikumában, az *Ilex* pedig a vasmegyei határ közelében, Kirschlag mellett fordul elő.[20] Több emléke maradt azonban a mai Karsztflórának: *Quercus Cerris, Helleborus dumetorum,*[21] *Crocus albiflorus, Danthonia calycina* s Hayek[22] ilyennek tekinti a *Thlaspi goesingense*-t is, mely balkáni termőhelyeiről csak később lett ismeretessé. A *Crocus* előfordulása Borostyánkő szerpentinvidékén és Ausztria, valamint Steyerország szomszédos hegyein és a *Helleborus* hasonló elhelyezkedése ugyanis éppen nem magától értetődő jelenség s ugyanilyen a *Danthonia* tömeges és teljesen izolált, az alsóausztriaival (Neuwaldegg) analógus előfordulása a borostyánkői Bienenhütte mellett.[23] De különösen ki akarom itt emelni a *Quercus Cerris*-t, melynek a vasmegyei norikumban való előfordulása nem olyan egyszerű kérdés, mint ahogy azt Fekete és Blattny műve nyomán[24] gondolni lehetne.

A csertölgy előfordulása Alsó-Ausztriában addig a határig, ameddig a pannonikus flóra hatása elér, mai összefüggő elterjedésébe kapcsolódik; a Wechsel masszivumában már ritkaság; a reliktumairól (*Tommasinia, Ruscus, Ilex, Narcissus, Asplenium Seelosii*) nevezetes Traisenthalban való előfordulását azonban mai elterjedése már nem magyarázza. Steyerországban a windischgraz-luttenbergi flórahatártól északra egyedül Gleichenberg bazaltján él, tehát olyan körülmények között, melyek ezt az előfordulását a vasmegyei szerpentintalajon való előfordulása analogonjának tüntetik fel (izoláltság; melegségkedvelő elemek fenmaradására alkalmas talajnem). Vasmegye norikumának masszivumában termőhelyei a szerpentinvidéken s annak körletében helyezkednek el. Ezek a termőhelyek nincsenek összefüggésben a vasmegyei norikum keleti lejtőjén egész sereg más xerothermikus növény társaságában ritkaságként való előfordulásával, melyről később a praenorikumi flóra kapcsán külön lesz szó, de még kevésbbé függenek össze a *Quercus Cerris*-nek a megye keleti dombvidékén, a Rába jobbpartján való és a Bakonnyal szakadatlan láncolatban összefüggő vonulatával.[25] A *Quercus Cerris* előfordulása a vasmegyei norikum masszivumában és pedig éppen a szerpentinvidéken 618 m magasságig, amikor alacsonyabb helyeken hiányzik, ezek szerint nagyon is magyarázatra szorul s ezt csak a geologiai korszakok folyamán beállott flóraváltozás adja meg.

Vidékünket a diluviális eljegesedés nem érintette s igy arra nézve, hogy a *Quercus Cerris* és a vele említett növények a harmadkor végéről maradtak-e fenn vagy valamely a jégkorszakok közé eső melegebb időszakban vándoroltak oda vissza, geologiai támaszpontunk nincsen. De éppen az a tény, hogy vidékünk az eljegesedéstől távol esett, megengedi azt a feltevést, hogy Borostyánkő meleg szerpentintalaján mint refugiumon az egész jégkorszakon keresztül élhettek melegségkedvelő növények.

Emellett a feltevés mellett szól a szerpentin saját flórája is (*Asplenium Forsteri, A. adulterinum*), melynek magas geologiai kora nem kétséges s a hosszu fejlődés mellett szól a *Veronica Velenovskyi* is, ez a délkeleti faj, melynek északnyugati irányban előretolt, izolált termőhelyét ugyancsak Borostyánkőn találjuk.

[1] Pflgeogr. Steierm. 179. — [2]A következő felsorolásokban a zárójelben levő nevek nem synonymont, hanem a fajnak Vasvármegyében termő eltérését, vagy +jellel azt az eltérést jelzik, mely a typuson kivül Vasmegyében még előfordul. [3]A *Valerina montana* ×*tripteris* Waisb. ugyanez a faj. — [4]A felsőőri lápon őszi alakja, a var. *ramosum* Peterm. is terem. — [5]Borb. Vasm. fl. 259; Hayek Pflgeogr. St. 28; Neumayer Verh. z. b. Ges. 1923 (213). — [6]Felsőőr mellett is. [7]Az ausztriai és steyer növény sem a typus, hanem a *Th. silvestre* Jord. Ezzel valószinüleg azonos a *Th. demissorum* Borb. A *Th. stenopetalum* szép eltérése a f. *rubicundum:* petalis et calyce purpureolilacinis, inflorescentiae axi, pedunculis et fructibus atropurpureis (Borostyánkő), dum in typo *Th. stenopetali* flores initio albi serius in colorem dilute lilacinum abeunt, calyx virescens, inflorescentiae axis, pedunculi et fructus virides. — [8]A Vasmegyében termő alakok az *A. acutangula* Bus., *alpestris* Schm., *pastoralis* Bus. és az *A. hybrida* genuinus (Briq.) alakja. [9]Alul molyhosabb leveleivel többnyire már a *P. canescens* felé hajlik. — [10]A borostyánkő-vidéki növény. — [11]*S. Serpentini* (S. spathulifolius Waisb.) e mte Steinstückl ad Borostyánkő capitulis brunneis S. aurantiacum refert, sed distinguitur ligulis flavis, foliis dense arachnoideotomentosis, argutius dentatis. — [12]A szerpentintalaj jelentőségét szépen lehetett 1919 hideg tavaszán megfigyelni, amikor május elején az Irottkőtől kezdve az egész hegygerinc virágtalan volt s csak egyes *Thlaspi stenopetalum* jelezte itt-ott a tavasz ébredését, a szerpentintalajon ellenben a *Chamaebuxus, Potentilla alba, Serpentini, Polygala amara, Thlaspi stenopetalum* és *goesingense* ezernyi virága üdvözölt. — [13]Az egyik velemi kőfejtőben cseppkőképződés is látható és a Kalaposkő lejtőjén, Végh Gyula birtokán egy kis meszes-forrás fölött az *Asplenium viride* szépen fejlett töveit fedezte fel gróf Ambrózy-Migazzilstván.— [14]*Th. montanum* Vasm.-ben nincsen. — [15]Sopronmegye flórájának kétségtelenül nevezetes pontja a lánzséri várrom környéke (632 m), ahol a legszebb alpesi fenyvesekkel vetekedő *Abies alba*-őserdő mellett *Phegopteris polyp., Dentaria enneaph., bulbif., Aruncus, Senecio rup. Doronicum austr., Lysimachia nem., Galium rotundif., Pirola chlor., rotundif., minor, secunda, Sorbus Aria, aucuparia* és e kettő hybridje él, de ahol a várhegyen *Quercus Cerris, Primula canescens, Anthemis tinctoria, Libanotis montana, Asperula galioides-t* találunk. A várkörben élő öreg *Pirus nivalis-ok* bizonyára régi ültetés maradványai, de fel kell emliteni, hogy e fajjal és kétségtelen leszármazottjaival a kőszeg-rohonci gyümölcsösökben is mindenütt találkozunk. — [16]Sopronm. fl. 38 — [17]Bármennyi népnek volt is országutja a vármegye s bármily nagyjelentőségü volt is itt a bronz- és vaskori kultura, a lakosság nem volt sürü s erre utal a *Deserta Boiorum* elnevezés is (Schönvisner, Antiqu. Sabar.) — [18]Beck G., Veg.-verh. d. illyr. Länder, 1901. 466.; Üb. die Bedeutung d. Karstflora i. d. Entwicklung d. Ostalpen in Rés. scientif. du Congrès internat. de Bot., Wien, 1906, 174-178; Hayek Pflgeogr. Steierm. 135. — [19]Brockmann-Jerosch, Gesch. u. Herkunft d. schweiz. Alpenfl., 1903, 66. A Buxus ujabban ismét megtalált steyeri lelőhelyéről: Verh. z. b. Ges. 1923 (221). Kétségtelenül a fajoknak ebbe a kategoriájába tartozik a *Hedera* és *Vinca minor* is. — [20]Itt a *Helleborus viridis* is nagyon megközeliti az országhatárt. [21]A vasmegyei *H. dumetorum* fogazottsága többnyire szabálytalan s ezzel a *H. vi-*

ridis felé hajlik. Felsorolása itt nem azt jelenti, hogy ezt a valószínüleg fiatalabb fajt ebben a formájában harmadkori reliktumnak tekintjük, hanem csak azt, hogy a *H. dumetorum, viridis* etc. közös őse vagy elődei már a harmadkor végén itt éltek. V. ö. Fritsch, ÖBZ., 1922, 201. — [22] Die xeroth. Pflrelikte i. d. Ostalpen, Verh. z. b. Ges. 1908, 317. — [23] Steyerországban hiányzik. — [24] Erd. jel. fák és cserjék, 1913, 103. — [25] A megye északi részében a csertölgy a Rába balpartján is előfordul (Porpác, Szeleste), de ennek az előfordulásnak őshonossága és Sopronmegyével való kapcsolata további vizsgálatot igényel. A norikummal azonban ezek a termőhelyek sem függenek össze.

II. Pannonikum. Borbás flóratérképe mutatja, de már Kerner óta ismert tény, hogy a Kis-Alföld flórája nem áll meg az országhatárnál, hanem behatol a bécsi medencébe s legtávolabbi előőrsei Krems és Scheibbs vidékén állanak.[1] A Dunántul északi részében ezért a keleti és nyugati flóra határvonalát hiába keressük s Borbás flóraválasztóvonala felső részében oly területet szel át, melynek flórája cis et trans homogenus.

Van azonban a Dunántulnak 3 pontja, melyen a pannonikus flórát még teljes diszében találjuk, de ahol ez a flóra egyuttal mintegy varázsütésre megáll: Sopron, Ostffyasszonyfa és a gyenesdiási mészdombok Keszthely mellett.

Sopron mellett a Dudlesz-erdő és bécsi dombok meszes kopár lejtőin *Chrysopogon Gryllus, Stipa capillata, Ioannis, Silene Otites, Minuartia fasciculata, Helianthemum canum, Fumana procumbens, Campanula sibirica, Teucrium montanum, Onobrychis arenaria, Dorycnium germanicum,* molyhos tölgy és cser-erdőben *Centaurea stricta, Inula ensifolia, salicina* és hybridjük, *Melampyrum cristatum, Erysimum erysimoides, Galium pycnotrichum, Rubus discolor, Vicia cassubica, Lonicera Xylosteum* él. Szemben e dombokkal, a soproni völgy déli oldalának kristályos kőzetekből felépitett hegyein már egészen más flórával találkozunk s ha közvetlenül Sopron körül az erdők képét a kultura már nagyon meg is változtatta, a *Castanea, Quercus sessilis* és *Fagus* öveinek egymásra következése ma is megállapitható s a lejtőket elboritó *Calluna* és *Vaccinium Myrtillus*, a *Cyclamen* gyakorisága, a változatos *Rubus*-flóra,[2] az irtások *Deschampsia caespitosá*-ja és *Veratrum album*-a elárulják, hogy már a norikum területén járunk.

Ostffyasszonyfát most nem *Asphodelus albus*-a révén emlitjük, melynek beláthatatlan serege felsőbüki Nagy György csertölgyesében a mai Magyarországnak kétségtelenül legszebb természeti disze (e vonatkozásban Ostffyasszonyfáról később lesz szó), hanem azért, mert itt állanak kelet felé a megyében az utolsó összefüggő callunetumok, de itt állanak egyuttal utolsó elemei annak a flórának is, mely a Kemenesalján s különösen annak Ságh-hegyén mint jellegzetes „magyarföldi flóra" diszlik. A Kemenesalja sikságának pannonikus fajai (*Rumex stenophyllus*,

Aster pannonicus, Scorzonera parviflora, Bupleurum tenuissimum, Plantago maritima, Hibiscus Trionum, Heliotropium europaeum) a Kemenes kavicsvonulatánál megállanak, sőt egy részük már a Kemenesalján is nagy ritkaság. Ez a sikság, a Marcal árterülete, még a közelmultban mocsárterület volt s *Typha minima*-jával[3] az Alpesek hatását őrizte és a pannonikus flóra nem is itt, hanem a sikság bazalthegyein, a Hercsegen, Kis-Somlyón, főleg pedig a Sághon bontakozik ki teljes valójában: *Stipa Ioannis, capillata, Diplachne, Melica transsilvanica, Adonis vernalis, Alyssum Arduini, Ranunculus illyricus, Silene Otites, Dictamnus, Orlaya grandiflora, Geranium lucidum, divaricatum*[4], *Echium rubrum, Onosma arenaria, Marrubium peregrinum, Glechoma hirsuta, Orthantha, Plantago arenaria, Inula Oculus christi, germanica, Echinops paniculatus*[5], *Centaurea axillaris, Scorzonera purpurea. Orobanche arenaria*[4], *Coronaria tomentosa, Prunus mahaleb, Quercus lanuginosa*[6] etc. E bazalthegyek flórája teljesen azonos a Bakony bazalthegyeinek, igy különösen a Nagy-Somlyónak flórájával, legfeljebb szegényebb s kétségtelen, hogy megyénk keleti sikságának bazalt-flórája nem is egyéb, mint a Bakony flórájának nyugati előőrse s fejlődéstörténetileg ahhoz kapcsolódik, mig ellenben a sikság hygro- és halophytonvegetációjánál a pannonikus elemek összefüggését északkelet felé, a győri sikság irányában kell keresnünk. Az északkeleti irányban lassan elveszö Kemenes kavicsvonulat is kaphatott a győri medence felöl pannonikus elemeket, igy lehetséges, hogy a Ságh-hegyen s a Kemenesalja többi bazalthegyén elő nem forduló *Chrysopogon Gryllus* abból az irányból jutott Ostffyasszonyfára, ez a hatás azonban kétségtelenül csak igen gyengén nyilvánul, mert az ostffyasszonyfai kavicsvonulat legtöbb pannonikus eleme a bazalthegységről való.

Gyenesdiás mellett a „vadleány“ mészdombján a következő növényzetet találtam: *Anacamptis, Paronychia, Dianthus regis Stephani, Viola arenaria, Seseli lencospermum, Thalictrum pseudominus, Mercurialis ovata, Convolvulus cantabricus, Veronica dentata, Teucrium montanum, Cotinus, Globularia Willkommii, Podospermum laciniatum, Inula ensifolia, hirta, Dorycnium herbaceum, Hippocrepis, Onobrychis arenaria, Colutea, Coronilla Emerus, Carex supina* etc. Olyan növényfajok ezek, melyeket épugy, mint a Sopronnál és Ostffyasszonyfánál felsoroltakat, e pontokon túl nyugat felé nem találunk s igy kétségtelen, hogy Dunántul a keleti és nyugati flóra választékát e markáns határpontok tájékán kell keresni. Azt kell tehát vizsgálnunk, hogy miképen függ össze e három határpont egymással?

E kérdés vizsgálatánál mindjárt szembeötlik, hogy már Sopron és Ostffyasszonyfa között sem találunk közvetlen kapcsolatot. Mindjárt Sopron mellett egy kis alpesi lápsziget ékelődik a Tómalomnál a bécsi dom-

bok és zarhalmi erdő pannonikus flórája közé: *Primula farinosa*[7], *Pinguicula vulgaris* és *Cirsium oleraceum* var. *atropurpureum*-mal. Azután jön a Hanság ma már nagy részben megváltozott, de a közelmultban még erős alpesi hatást mutató flórájával[8]; a Répce és Rába mocsár-és árterülete, mely alkalmas lehetett a pannonikus flóra némely hygrophytus elemének, pl. a *Lythrum virgatum* (Csorna), *Cirsium brachycephalum* (Alsószeleste) s főleg a *Cirsium canum* elterjedésének, de hatalmas akadálya volt a pannonikus flóra xerophytus elemei megtelepülésének. Sopron és Ostffyasszonyfa között tehát a flórahatár nem egyenes irányban halad, hanem a Hanság, Répce-és Rábabifurkáció pontjának megkerülésével. Nincsen közvetlen kapcsolat Ostffyasszonyfa és Gyenes között sem, mert itt meg a Marcal mocsárterülete állott az alföldi flóra utjában. De azért itt ma már a flórahatár nem tér el nagyon az egyenestől, mert a terület lecsapolásának egyik következményeként xerophytus elemekkel a sikságon is elég sokszor találkozunk; *Adonis vernalis* és *Ophrys araneifera* (Czelldömölk), *Echinops paniculatus* (Izsákfa), *Salvia Aethiopis* és *Lepidium graminifolium* (Ukk). Ugyanez a helyzet, ha Sopronból Ausztria felé tekintünk. Tudjuk, hogy a pannonikus flóra milyen tömegesen és mélyen behatol a bécsi medencébe, hiszen képviselőivel a Rax és Schneeberg lábainál is találkozunk, sőt a *Scorzonera purpurea* állítólag még tovább hatolt[9]. Ezzel szemben azonban a bécsi medence több pontja, de különösen a moosbruni lápterület[10] e vidék flórafejlődésének egy korábbi stádiumát őrzi. Ha tehát a Sopron — Ostffyasszonyfa — Gyenes határpontokkal kapcsolatban a keleti és nyugati flóra határvonaláról beszélünk, az nem jelent egyebet, mint egy küzdőtérnek a megjelelését, amelyen jelenleg, főleg a lecsapolások következményeként az életviszonyok a xerophytus flóraelemekre kedvezőbbek, de ahol a pannonikus flórát tipusos kifejlődésben csak bizonyos pontokon: a mész-és bazaltkőzeten találjuk.

Ha ezek után a három határpont flóráját egymással összehasonlitjuk, azt fogjuk látni, hogy az, amit pannonikus flórának szokás nevezni, nagyon heterogenus elemek összetételéből áll. Keleti elemeken (*Stipa Ioannis, capillata, Campanula sibirica, Inula Oculus Christi, ensifolia, Silene Otites, Minuartia fasciculata* sat.) kivül, melyek egy részénél (*Stipa*) a déli jelleg mellett is elég sok argumentum szól, nagy számát sorolhatjuk fel az olyan növényfajoknak, melyek déli jelleme nem kétséges s amelyek annak a lombhullató erdőövnek a tagjai, mely az örökzöld mediterraneumot észak felöl beszegi s melyet a Karsztflórával egyetemben az illyrikus flóra nevével jelelünk: *Quercus lanuginosa, Cerris, Prunus Mahaleb, Cotinus, Coronilla Emerus, Chrysopon Gryllus, Geranium lucidum, Ranunculus illyricus, Orlaya, Orthantha, Coronaria, Paronychia* etc., sőt e lajstromban mediterraneus fajokkal is találkozunk, minő

a *Convolvulus cantabricus, Diplachne, Chrysopogon* s e fajok száma még lényegesen növekednék, ha nemcsak az elöbb emlitett határpontokat, hanem azok távolabbi környékét is tekintetbe vennénk, hiszen elég itt a bakonyi *Asparagus tenuifolius, Scilla autumnalis, Sternbergia, Artemisia saxatilis, Aethionema* etc.-ra hivatkozni.

Hogy e tényből következtetéseinket levonhassuk, egyidőre el kell hagynunk a sopron — ostffyasszonyfa — keszthelyi határterületet és egy másik határvonalat kell vizsgálat alá vennünk, a windischgraz-luttenbergi határvonalat, melyet Steyerországban a déli fajoknak csak csekély töredéke lép át s amely vonal Horvátországban a Dráva jobbpartján huzódik tovább anélkül, hogy pontos vonulatát — megfelelő növényföldrajzi feldolgozás hiányában — a horvát utszakaszon ma megjelelni lehetne.

Hayek Pflanzengeogr. d. Steiermark c. művének 182. o. felsorolja azokat a fajokat, melyek a windischgraz-luttenbergi határvonalat észak felé át nem lépik. Ezek között nem csekély a száma azoknak a fajoknak, melyekkel már a sopron—ostffyasszonyfa—keszthelyi határterületen is találkozunk, melyek tehát a Dráva vonalát a Dunántul területén északi irányban tetemesen átlépik. Ilyenek a *Quercus Cerris, Euphorbia polychroma, Erysimum erysimoides, Althaea officinalis, Linum tenuifolinm, Dictamnus albus, Staphylea pinnata, Evonymus verrucosus, Cotinus Coggygria, Dorycnium herbaceum, Lathyrus megalanthus, Peucedanum austriacum, Kickxia Elatine, spuria, Globularia Willkommii, Fraxinus Ornus, Inula hirta, ensifolia, Asparagus tenuifolius, Fritillaria Meleagris, Ruscus Hypoglossum, Carex Michelii, Ophrys*-fajok.

Hayek id. művének 183. oldalán összehasonlitja a dél-steyer flórát a Karsztflórával s felsorolja azokat a karsztnövényeket, melyek a dél-steyer flórában hiányoznak. Ezek között ismét nem csekély azoknak a fajoknak a száma, melyek épugy mint az elöbb felsoroltak, Horvátországon keresztül átterjednek a Dunántulra. Ilyenek a *Danthonia, Bromus squarrosus, Carex Halleriana, Muscari botryoides, Scilla autumnalis, Ornithogalum, comosum, Lepidium graminifolium, Linum gallicum, Trinia glauca, Bupleurum junceum, Prunus Mahaleb, Vicia grandiflora, Lathyrus versicolor, Convolvulus cantabricus, Melampyrum barbatum.*

Szaporithatnánk a példákat azoknak a fajoknak a felsorolásával is, melyek Steyerországnak csak egy-két helyén fordulnak elő vagy amelyek hiánya a délsteyer flórát a horvát flórától megkülönbözteti, minő az *Acer obtusatum, tataricum, Dianthus croaticus*, de már az eddigi felsorolás is elegendő annak megállapitására, hogy a délsteyer flóra déli fajokban, főleg karsztelemekben szegényebb kiadása a dunántuli hegyvidék flórájának s valóban Hayek nem is tekinti egyébnek a délsteyer flórát, mint a *Quercus Cerris* és *lanuginosa*-erdőkkel jellemzett silvosopannonikus flóra tagjának. A délsteyer és horvát flóra ily módon annak a flórá-

nak lesz része, mely a Kárpátok déli lejtőit, a Magyar Középhegységet, a baranyai hegyvidéket s az északnyugati Balkánt boritja s röviden pannonikus erdővidék vagy silvosopannonikum néven különböztethető meg az Alföld flórájától, a stepposopannonikumtól. Hozzáfüzhetjük ehhez a megállapitáshoz azt, hogy különösen a Magyar Középhegység dolomit-, mész és bazalthegyein a silvosopannonikus flórát jellegzetes, főleg karszt-és mediterraneus-elemekben gazdag saxosopannonikus sziklai flóra élénkiti és hogy a silvosopannonikus flóra területének bennünket e tanulmány keretében közelebbről érdeklő részei, a Kárpátok déli pereme, a Magyar Középhegység, a Mecsek és a steyer-horvát terület flórája csak fokozatokban tér el egymástól, lényeges vonásaiban azonban megegyező. Igy a délsteyer és horvát flórában *Quercus lanuginosa, Cerris, Fraxinus Ornus, Ostrya, Cotinus, Acer obtusatum, Tilia tomentosa*-val találkozunk, a Bakonyban ezek közül már elmaradt az *Ostrya, Acer, Tilia*, végül a Kárpátok déli peremén e fák közül már csak a két tölgy alkot összefüggő láncolatot, mig egyes faj *(Cotinus)* izolált termőhelyről ismeretes.

Ennek a megállapitásnak nagy jelentősége van a következő okokból: Eddig azt a flórát, mely a Dunántulhoz dél felől csatlakozott, az illyrikus flóra (Borbás) vagy illyrikus átmeneti flóra (Gombocz) nevével volt szokás jelelni. Az illyrikus flóra északi határát azonban már Beck G. (Veg. verh. d. illyr. Länder, 1901) a Szávánál vonta meg és az ettől északra a Kárpátok déli pereméig terjedő flóra eltérő jellege mindjárt nyilvánvalóvá lesz, ha a flóra elemeit összehasonlitjuk egymással. Igy, ha a Karszterdő elemeit tekintjük, a *Carpinus duinensis, Acer monspessulanum, Juniperus Oxycedrus, Pistacia,Rhamnus fallax, Coronilla emeroides, Cytisus ramentaceus, Helleborus multifidus, Freyera, Aristolochia pallida, Cyclamen repandum, Omphalodes verna* sat. mindjárt szembeszökővé teszik a különbséget. Hangsulyoznunk kell azonban, hogy ez a különbség nem abszolutus jellegü, mert hiszen a silvosopannonikus flóra elemeinek tulnyomó része az illyrikus flórával közös ugy, hogy a silvosopannonikus flóra is végeredményben nem egyéb, mint az illyrikus flóra északibb tagja, mely a Kárpátok déli pereméig terjedő vonulatában déli fajainak számából és tömegéből egyre veszit, azonban még legészakibb termőhelyein sem nélkülözi a karszt-, sőt mediterraneus elemeket, aminek bizonyitására elég itt a *Cotinus, Hacquetia, Ionorchis* előfordulásaira, a Kis-Kárpátok keleti lejtőinek és a nyitrai Zoborhegynek flórájára hivatkozni. De viszont az illyrikus flóra sem más, mint a mediterraneus flóra északibb tagja, mely lombhullató erdőövével az örökzöld mediterraneumot észak felöl beszegi.

Hayek nagy érdeme, hogy erre az összefüggésre nyomatékosan rámutatott (Pontische und pannonische Flora: OeBZ. 1923, 231—235) s hangsulyozta, hogy a pannonikus erdővidék vagy silvosopannonikum

flórája nem egyéb, mint a harmadkorvégi lombhullató erdőövnek a jégkorszakok által állandóságában és összetételében többé-kevésbbé megzavart, de autochthon maradványa, mely a fejlődés egy későbbi stádiumában keleti-, steppe-elemeket is vett fel magába. A silvosopannonikum itt volt már a harmadkor végén; a stepposopannonikum későbbi fejlődés eredménye.

Szükséges volt ezzel a ténnyel és ezekkel a viszonyokkal részletesebben foglalkoznunk, mert csak ennek a fejlődéstörténeti szempontnak segitségével érthetjük meg a sopron-ostffyasszonyfa-keszthelyi határterület flórájának változatos és heterogenus összetételét s annak a pannonikus flórának jellemét, melyhez Vasvármegye keleti siksága tartozik.

Dél felöl a pannonikus flóra nem éri el a vármegye határát, mert a windischgraz-luttenbergi határvonal a Murától és Drávától délre halad tovább.

[1]Az ujabb idevágó irodalomból l. Himmelbaur, Verh, z. b. Ges. 1922, (162). — [2]Köztük tipusos nyugati alakok is, mnit a *R. Lejeunii* ssp. *soproniensis* és a *Rhamnifolii* csoport egy tagja is. — [3]A törpe buzogányt 8 éves koromban böven láttam Czelldömölk és Merse között egy lápos réten, melyet azóta felszántottak. E faj ma már a Borbás-közölte helyen sincsen, de a Marcal középső folyásánál volt előfordulása analogus a *Primula farinosa* előfordulásával a Marcal felső folyásánál s a Marcal völgyének korábbi flórájára enged következtetést. — [4]A Ságh-hegyen. — [5]1914-ben Felsőőr mellett utszéli árokban is volt néhány behurcolt tő. — [6]E tölgyfajon kivül emlitett többi faj a kőszegi flóraszigeten sem fordul elő. A *Qu. lanug* a vasm. pannonikumban apró, sterilis cserje, Kőszegen fruktifikáló fa. — [7]Ma már aligha. — [8]MBL., 1923,45. Wierzbicki-ék adatait az ujabb kutatások mindig csak megerősitették. — [9]Hayek Pflgeogr. Steierm. 112. — [10]MBL. 1924. 60.

III. Praenorikum. *1. Általános jellemzés.* Az eddigi fejtegetések során elkülönitettük a megye geológiailag legrégibb és legifjabb részét: az őspalahegységet mint norikumot, a Kemenesalja sikságát mint a pannonikus flóra tagját. A megye területének megmaradt része geologiailag szintén teljesen homogenus alakulat.

Attól a határvonaltól ugyanis, melyet Hayek a steyer subalpinum alsó határa gyanánt kijelel s mely voltaképen a harmadkori magyar beltenger öblét képező grázi medencét öleli körül, harmadkori kavics-és agyaglerakodásnak széles sávja nyomul Magyarország felé, betölti Vasvármegyének a Norikum és Pannonikum területén kivül eső egész részét és felöleli Zalamegye szomszédos dombvidékét.

Tájképileg is homogenus terület. Általánosságban egyhangu, kis részleteiben rendkivül változatos. Az alacsony, Vasmegyében átlag 2-300 m magas agyag és kavicsdombokat az Alpesekből lesiető vizek szeszélye össze-vissza szeldelte s a terület csak Vasmegye északi részében és Nagykanizsán túl laposodik el. E határokon belül mindig ugyanazt a képet találjuk: kanyargó vagy hosszanti völgyek között huzódó dombsorokat

változatos lejtőkkel és hajlásokkal, melyeket még jobban kidomborit az emberi kultura, amint a különböző hajlásu sikokat más-más művelés alá vonja vagy eredeti állapotában meghagyja.

Ez a geologiailag azonos eredetü (csupán néhány bazalthegytől, devoni pala és a steyer subalpinum határán mészhegyektől megszakitott), talajviszonyait illetőleg azonos összetételü és tájképileg is homogénus terület a *praenorikum: átmeneti flórasáv a norikumi és a steyer-horvát silvosopannonikus flóra között, a stepposopannonikus elemeknek majdnem teljes hiányával.* A norikumtól az *Abies* és *Larix* hiánya vagy csupán sporadikus előfordulása, a subalpinus flóraelemeknek lényegesen kisebb száma és sok esetben a folyóvizek mentével való szembetünő kapcsolata, a déli elemek felhatolása és a szőllőkultura; a délsteyer-horvát silvosopannonikumtól a norikumi jelleg erősebb és ősibb volta s a déli elemeknek lényegesen alárendeltebb szerepe választja el. Eredetileg mielőtt az emberi kultura megbontotta volna, összefüggő erdőterület egészen a Balatonig, csupán lápoktól és *Calluna*-heidektől megszakitva. Nyugati (steyer és nyugatvasmegyei) részében *Picea, Pinus, Quercus Robur, sessilis, Fagus, Carpinus,* gyakran keverék-erdők jellemzik, középső részein e fák közül elmarad a *Picea,* mig a keleti részeken a *Pinus* is mind ritkább lesz és helyébe a *Quercus Cerris* lép. Ennek megfelelően a terület nyugati felében a norikumi elemek lényegesen praedominálnak, kelet felé pedig a déli elemek és főleg a Karstheide tagjainak száma növekszik. A *Castanea,* melyről alább külön lesz szó, csaknem az egész területen előfordul vagy előfordult. A *Calluna,* sok helyen a *Sarothamnus*-szal társulva nagy területeket elborit s a terület határa jóformán a *Calluna* elterjedésével esik össze. A *Rubus*-flóra helyenkint igen változatos s nagy tömegével is feltünő. A *R. Clusii* az egész praenorikumban elterjedt, a déli jellemü *R. bifrons* a vidék legközönségesebb szedre s a szőllőkultura övébe kapcsolódó *R. tomentosus* gyakorisága épugy déli hatásra vall, mint maga a szőllőkultura, melynek növényföldrajzi jelentősége vidékünkön az, hogy a szőllő Középeurópában csak ott kultiválható, aholatlantikus, pannonikus vagy mediterraneus hatás nyilvánul.[1] Rendkivül jellemző a praenorikumra a *Primula acaulis* és *Cyclamen* elterjedése, mielőtt azonban ilyen irányban a további részletezésbe mennénk, a norikumi és déli elemek keveredésének bemutatása végett szükségesnek mutatkozik a terület néhány pontját legjellegzetesebb növényfajaival bemutatni. Tanulmányunk elsősorban Vasmegye flóráját akarja magyarázni, ezért a steyer praenorikumból csak a magyar határ közelébe eső néhány pontot választunk ki.

Fürstenfeld-nél az alpesi határ még erösen érvényesül: *Lycopodium complanatum, Nephrodium montanum, Stellaria nemorum, Trollius, Daphne Cneorum, Lysimachia nemorum, Doronicum austriacum,* de viszont *Castanea, Dianthus barbatus, Vicia oroboides, Euphorbia villosa, Ve-*

ronica acinifolia, *Rubus tomentosus*, egy kis bazalttufadombon pedig, közvetlenül a magyar határon *Erythronium* és *Isopyrum*.—Gleichenberg vidékén *Quercus Cerris*, *Populus alba*, *Ulmus laevis*, óriási fagetumok, *Aquilegia vulgaris*, *Aconitum Vulparia*, *Helleborus dumetorum*, *Vicia oroboides*, *Anthemis tinctoria*, *Pulmonaria angustifolia*. *Euphorbia polychroma*, *Moenchia*, *Silene annulata*, *linicola*, *Potentilla rupestris*, *Rosa gallica*. — Radkersburg-nál Mura mentén való leszállás következményeképen még több a norikumi elem, mint Gleichenbergnél, de viszont nagyobb már a déli elemek száma is. Az elöbbi csoportból valók a *Scolopendrium*, *Nephrodium montanum*, *austriacum*, *Polygonum Bistorta*, *Aquilegia*, *Aconitum Vulparia*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Myricaria*, *Veronica latifolia*, *Lysimachia nemorum*, *Doronicum austriacum*, utóbbi csoportba a *Caldesia*, *Narcissus*[2], *Tamus*, *Moenchia*, *Dianthus barbatus*, *Helleborus dumetorum*, *Clematis integrifolia*, *Hypericum barbatum*, *Rubus tomentosus*, *Lonicera Caprifolium*, *Lathyrus montanus*. — Muraszombat vidékének déli elemei közül legjellemzőbbek a *Lonicera Genista nervata*, *Dianthus barbatus*, *Rubus tomentosus* és az épugy, mint Radkersburgnál egész mezőket fehér virágpompába boritó *Narcissus*[3], mig a *Myricaria*, *Salix incana* és *Struthiopteris* a steyer norikumból jutott ide. A radkersburgi és muraszombatvidéki *Narcissus* magyarázatát adja e faj drávaparti (somogymegyei) előfordulásának[4], viszont a somogymegyei *Caldesia* támogatja e fajnak még kétes radkersburgi adatát. — Dávidháza vidékének flórájában a *Rubus*-ok sokszor áthatolhatatlan tömege és nagy változatossága, a callunetumok, *Carex brizoides*, *Polygonum Bistorta*, *Salix aurita*, *Alnus viridis*, *Daphne Cneorum*, *Caltha rostrata*, *Thalictrum aquilegifolium*, *Chimaphila*, *Pirola uniflora*, *rotundifolia*, *chlorantha*, *Galium rotundifolium*, ezekkel szemben viszont *Rubus tomentosus*, *Dianthus barbatus*, *Genista nervata*. *Euphorbia villosa* var. *glabra*, *Veronica acinifolia*, *Lathyrus Nissolia*. — Szarvaskend körül *Angelica montana;* sok kisebb-nagyobb alnetum *Rubus*-sürüséggel és gazdag páfrányflórával (*Neprodium spinulosum*, *austriacum*, *filix mas*, *Athyrium filix femina*) oly élénken emlékeztet a Morvamezőre, hogy a *Nephrodium cristatum*-nak Mártontól származó adatát kétségbevonni nem merném.[5] — Vasvár mellett a szentkuti erdő bükkösében *Cyclamen*, *Primula acaulis*, *Oxalis*, *Asperula*, *Salvia glutinosa*, a forrás partján *Cardamine amara*, *Stellaria nemorum*, *Cerastium silvaticum*, *Carex elongata*, egy ösmocsár *Cicutá*-val, a Rába és Csörnösz ártéri rétjein *Succisella inflexa*, *Silaus flavescens*, Rum felé a berkekben *Fritillaria*, *Isopyrum thalictroides* var. *pubescens*,[6] a kökényesi dombon *Asphodelus*, *Muscari botryoides*, *Moenchia*. — Kám község határában Jeli[7] pusztán óriási callunetum *Sarothamnus*-szal; sphagnetum, *Drosera*, *Parnassia*, *Lycopodium clavatum*. — Zala-Baksa vidékén *Gyclamen*, *Pri-*

mula acaulis, Fritillaria Succisella, Dianthus barbatus, D. pratensis, Moenchia, Genista nervata, G. sagittalis, Helleborus dumetorum, Galium rotundifolium, Rubus Clusii, Achillea Ptarmica. — Gelse körül, melynek egyik Gesztenyéshegyéről már a Balaton tárul a szem elé: *Sarothamnus. Salvia glutinosa, Oxalis, Cardamine amara, Carex elongata, Cirsium rivulare, Orchis incarnatus, Dryopteris lobata, Rubus Clusii, styriacus, bifrons, tomentosus, Clusii x hirtus, caesius x idaeus, Fagus, Quercus Cerris, Castanea, Primula acaulis. Cyclamen, Viola collina, Staphylea, Tamus, Trifolium patens* s talán már az eddig felhozott néhány példa is eléggé mutatja a norikumi és déli flóraelemeknek sajátszerü összetalálkozását vidékünkön. A praenorikum szélső határát, miként már említettük, a *Calluna*, nedves réteken pedig a *Cirsium oleraceum* (Türje) seregei jelzik.

A steyer praenorikumban a subalpinus fajok száma természetszerüleg nagyobb és recens leszállással is sokkal inkább gyarapodhatik, mint Vasmegyében, de érdekes azért a praenorikum magyar részében előforduló subalpinus fajok közelebbi vizsgálata is, értve itt subalpinus fajok alatt mindazokat, melyek előfordulásának centruma Steyerország szomszédos flórájában a subalpinumban van. E fajok a következők:

A páfrányflóra refugiumaiban, kutakban fordult elő egy-egy példányban, de ma már kiveszett a *Scolopendrium*. A Murával szállott le a *Struthiopteris*, a Rába mentén valamikor a *Hepatica*, *Leucoium* a *Galanthus*-szal együtt ugy, hogy ezeknek Vasvármegye alacsonyabb részein (észak felé egészen a megyehatárig) való előfordulása nem a vasmegyei norikummal, hanem a steyer területtel függ össze; a Gyöngyös mentén szállt le a *Sisymbium strictissimum*, sőt a folyóvizzel néha oly növény is eljuthat a praenorikumba, mely a vasmegyei norikumból ismeretlen, igy a *Geranium pratense* a Gyöngyös egy áradásával Sághy István dr. kámoni parkjába.[59] Van azonban számos faj, melynek előfordulását nem lehet ilyen módon magyarázni. Ezek egy része a vidéknek csak egy-két pontjáról ismeretes, pl. *Thalictrum aquilegifolium*, *Caltha rostrata* és *Polygonum Bistorta* (Dávidháza tágabb értelemben vett vidékén, hol különösen az utóbbi faj igen elterjedt), *Circaea intermedia* (Rátót) *Senecio ovirensis* (Gősfa); más fajok szélesebb körü elterjedést mutatnak, pl. *Abies alba* és *Alnus viridis* (a Steyerrel határos részeken), *Cardamine amara*, *Stellaria nemorum*, *Aconitum Vulparia*, *Galium rotundifolium*, *Angelica montana*, *Daphne Cneorum*, *Ptarmicia*. *Pirolá*-k etc., egyesek (*Salvia glutinosa*, *Dianthus pratensis*) általában elterjedtek s az utóbbi kategoriákba tartozó fajok számát a további kutatás még lényegesen gyarapithatja, hiszen csak nemrég vált ismeretessé a Jeli puszta *Sphagnum*-lápja. Ezek a fajok gyakran zárt völgyekben, a vidéken eredő patakok forrásterületén s általában olyan körülmények között

fordulnak elő, hogy őket a praenorikumban régóta honosoknak kell tekinteni, legalább is az időtől fogva, hogy a praenorikum jelenlegi bélyegét megkapta.

A praenorikumnak ugyanis, mint a subalpinumhoz vezető lépcsőfoknak ebbeli jellemét nem annyira a részletek, mint inkább a nagy vonások adják meg: a fenyvesek nagy kiterjedése sajátos növényzettel, különösen Pirolaceákkal, a bükkösök és kisérő növényeik nagy elterjedtsége, a callunetumok s mindezeket a nagy vonásokat részleteikben szinezik ki a subalpinus flóraelemek, melyek előfordulása különösen ott feltünő, ahol már a fenyőerdők is elmaradnak.

Mielőtt ezek után a praenorikum déli elemeinek tárgyalására áttérnénk, foglalkoznunk kell azzal a sajátságos ténnyel, hogy a praenorikumi flórasávba nem csupán dél felöl, hanem észak és kelet felöl is juthattak déli elemek. Eddig csak a praenorikum déli mentében huzódó steyer-horvát silvosopannonikus flóráról beszéltünk, de most meg kell vizsgálnunk a területünk északi határán előforduló, eddig figyelmen kivül hagyott xerothermikus flóraszigeteket, valamint a Bakonynak vidékünkkel való kapcsolatát.

2. Flóraszigetek a praenorikum határán. Már a steyer praenorikum déli határán huzódó Posruck és Windische Bühel flórája sok tekintetben eltérő a praenorikum flóratypusától, reánk nézve azonban a terület északi határán, a grazi medence északi részében, a subalpinus flóra határterületén előforduló xerothermikus flóraszigetek fontosak. Ezek között legnevezetesebbek a Weizklamm, ahol alpesi flóraelemek mellett *Ostrya, Philadelphus pallidus, Evonymus latifolius, Peltaria, Thalictrum pseudominus*[8] fordul elő. Gösting mellett mésztalajon *Quercus lanuginosa, Potentilla arenaria, Bupleurum falcatum, Siler trilobum, Scorzonera austriaca, Fumana;* Peggau mellett *Minuartia setacea, Viola cyanea, Thalictrum foetidum, Alyssum transsylvanicum, Geranium rotundifolium, Cerastium arvense* f. *adenophorum*,[9] *Fumana;* a Plabutsch-on *Quercus lanuginosa, Erythronium, Potentilla micrantha, Adenophora, Lactuca virosa, Linum hirsutum, Mercurialis ovata*, a Schöckl lejtőjén *Silene Otites*, Hartberg mellett *Viola Kitaibeliana, Asperula cynanchica*[10] s ugyancsak mindenütt mésztalajon még több faj, melyről később lesz szó s mely a most felsoroltakkal egyetemben Steyerországnak vagy csupán ezekről a pontjairól ismeretes vagy legközelebb csak Dél-Steyerországban, a windischgraz-luttenbergi vonaltól délre fordul elő. S ki kell itt emelni, hogy a *Castanea* is Steyerországban a steyer praenorikum északi határterületén, a köflach-graz-fürstenfeldi vonal mentén éri el spontán elterjedésének északi határát.

Hogyha a steyer flóraszigeteket egymással összehasonlitjuk, fel fog tünni, hogy azok már egymás között is igen sok eltérést mutatnak. Még

szembetünőbb lesz ez a jelenség, ha összehasonlitásunk körébe az alsó-ausztriai xerothermikus flóraelemeket is bevonjuk, ott ugyanis az Alpesek lejtőin ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint Steyerországban. Nem lehet feladatunk itt ezekkel a jól ismert tényekkel részletesebben foglalkozni s csak mint legmarkánsabb adatokra a *Pinus nigra*, *Cotinus*, *Crocus neapolitanus*, *Dracocephalum austriacum*, *Convolvulus cantabricus*, *Paeonia corallina*, *Lathyrus variegatus*, *Ionorchis*, *Plantago Cynops*, *Artemisia saxatilis* keletalpesi előfordulására utalunk s kiemeljük azt a még kellőleg nem méltatott tényt, hogy Alsó-Ausztriának ez a xerothermikus reliktumflórája sok tekintetben erősebb déli jellemet mutat, mint a tőle délre fekvő Steyerországé, aminek magyarázata talán az, hogy a kelet felé nyitott ausztriai terület a jégkorszakok idején is a kelet felől jövő légáramlatok révén enyhébb klimával birt, mint a sokkal inkább zárt grázi medence. A *Castanea* határvonala is az utóbbiban aránylag jobban leszorult, mint az előbbiben.

Teljesen analogus a most vázoltakkal a xerothermikus elemeknek szigetszerü előfordulása a vasmegyei norikum délkeleti lejtőjén Kőszeg és Városhodász között. Itt mindenekelőtt a *Castanea* az, melynek tömeges előfordulása e flóraszigetnek jellemét megadja. Kőszeg mellett a Meszesvölgyben *Quercus lanuginosa*, *Orchis tridentata*, *Anacamptis*, *Himantoglossum*, a gesztenyésekben *Cirsium pannonicum*, *Adenophora*, *Orchis purpurea*, *Laserpitium latifolium*, *Chaerophyllum aromaticum*, *Senecio campestris*, *Pulmonaria angustifolia*, *Lathyrus montanus*[58], *Scorzonera humilis*[11], *Inula hirta*, *Hierochloe australis*, *Veratrum nigrum*, az alsó téglagyár fölött szakadékos parton *Prunus fruticosa* társaságában *Lonicera Caprifolium* kétségtelenül spontán és nem elvadult[12] állapotban; beljebb a hegyterületen, de még a lékai védett völgyben Hámor mellett *Bupleurum falcatum*, Rendek mellett *Quercus Cerris*. — Velem körül *Calamintha intermedia*, *Nepeta pannonica*, *Ceterach*, *Rosa spinosissima*, *Anemone silvestris*, *Cytisus Laburnum*, *Staphylea* s mivel a *Potentilla* genusznál a mirigyesség déli jellemü bélyeg, itt kell megemlitenünk a *P. pallida*-nak egy a kőszeg-rohonczi hegyvonulaton kizárólag előforduló, erősen mirigyes eltérését (f. *perglandulosa*)[13], habár az u. n. finomabb, sokszor még kellően nem tisztázott eltérésekre való hivatkozást érthető okokból lehetőleg kerüljük. — Rohoncz körül *Thalictrum pseudominus*. *Pulsatilla grandis*, *nigricans*, *Anthemis tinctoria*, *Iris variegata*, *Asperula tinctoria*, *Viola alba*, *Helleborus dumetorum*. — Városhodász mellett *Spiraea oblongifolia*, *Linaria genistifolia*, *Seseli osseum*[14], *Primula canescens*. — Az izolált Vashegyen *Teucrium montanum*, *Aster Amellus*, *Veronica spuria* és *Dianthus Pontederae*, mely itt a *D. pratensis*-szel találkozik, a Csádhegy szerpentinjén *Thlaspi goesingense* és *Mercurialis ovata*. — A két *Pulsatilla* Városhodászon túl a

lejtőkön majdnem Városszalonakig elkisér, ahol egy eldugott völgyben a *Chamaenerion palustre*-nek van a megyében egyedüli termőhelye. Feltünő jelenség még ezen az egész flóraszigeten a *Prunus fruticosa* nagy elterjedtsége és gyakorisága.

Épugy, mint a steyer praenorikum északi határán, ez a kőszeg-városhodászi vonulat itt is egyuttal az északi szelektől védett klimatikus szigetet alkot, aminek elég dokumentuma a Czák fölött egy gyümölcsöskert elött álló nagy *Cedrus atlantica* s az a tény, hogy a *Rubus tomentosus* egészen 700 m-ig, a *Carex humilis* pedig az Irottkő gerincére felhatol. Ez a kedvező klimatikus helyzet és a hegyvonulat őspaláinak már korábban emlitett mésztartalma adja meg a magyarázatát a flóraszigetet *létezésének*. *Történetének* kérdése azonban már nem ilyen egyszerü.

Hogyha a kőszeg-városhodászi flórasziget növényeit a steyer flóraszigetekkel összehasonlitjuk, ugyanazzal a már korábban észlelt ténnyel találkozunk: amint a steyer flóraszigetek egymás közt is kevés közös vonást mutatnak, a mi flóraszigetünk növényei között a *Quercus lanuginosa*, *Thalictrum pseudominus*, *Bupleurum falcatum*, *Adenophora*-n kivül alig van több, a steyer flóraszigetekkel egyező vonás. De érdekes az eredmény akkor is, ha a kőszeg-városhodászi hegyvonulat xerothermikus elemeit a vasmegyei pannonikummal hasonlitjuk össze. Itt ugyan a terület közelségénél fogva természetszerüen már több a közös elem (*Quercus lanuginosa*, *Cerris*, *Iris variegata*, *Dianthus Pontederae*, *Pulsatilla Anemone silvestris*, *Rosa spinosissima*, *Mercurialis ovata*, *Seseli osseum*, *Linaria genistifolia*, *Calamintha intermedia*, *Aster Amellus*) de az előfordulás körülményei nem olyanok, hogy a kőszegvidéki termőhelyeket e fajok kemenesaljai előfordulásával közvetlen kapcsolatba hozni lehessen s ezeken kivül is még mindig marad egy sereg növény, mely ebbe a kategóriába sem tartozik. Ezek közül egyesek (*Pulmonaria angustifolia*, *Lathyrus montanus*, *Scorzonera humilis*, *Nepeta pannonica*) a praenorikumban nagyobb elterjedéssel biró fajok közé tartoznak, mások (*Staphylea*: Katafa; *Lonicera Caprifolium*: Muraszombat; *Anacamptis*: Gősfa) a megye egy-egy távolabbi pontjáról ismeretesek s az utóbbi termőhelyek összefüggése más irányba vezet. De még ezeken kivül is mindig marad tekintélyes számú faj, mely csak igen távoli helyről ismeretes: *Spiraea oblongifolia*, *Ceterach*, *Orchis tridentata*, *O. purpurea*, *Himantoglossum*, *Adenophora*, *Laserpitium latifolium*, *Chaerophyllum aromaticum*, *Cytisus Laburnum*, *Thalictrum pseudominus*, *Bupleurum falcatum*, *Teucrium montanum*, *Veronica spuria*, *Asperula tinctoria*.

Hogy ezek közül néhányat tüzetesebben is kiemeljünk, a *Spiraea* pl. Steyerországban hiányzik, Alsó-Ausztriában egyedüli termőhelye a reliktumairól (*Thlaspi goesingense*, *Peltaria*) egyébként is nevezetes Gősing, ahol tipusos alakjában (*S. media*) fordul elő[15], kelet felől pedig

a Közép-Duna hegycsoportja, a Mecsek és a Harsányi hegy. A *Ceterach* Ausztriában hiányzik, Dél-Steyerországnak két helyén fordul elő, kelet felé pedig legközelebbi termőhelye a veszprémmegyei Nagy-Somlyó, mely már a Bakonynak tagja. A velemi termőhely e mediterraneus fajnak egyébként is egyik legészakibb előfordulása s e faj királyhágói (Rév) termőhelyének párja. — A *Veronica spuria* Alsó-Ausztriában és Steyerben hiányzik, kelet felé legközelebbi termőhelyei Tapolcza vidéke és a veszprémmegyei Kabhegy.

Már az eddigi fejtegetések nyomán is azt a benyomást kell szereznünk, hogy az a xerothermikus flóra, mely ma a kőszeg-városhodászi hegyvonulaton él, hosszú, heterogenus[60] és megszaggatott fejlődésnek lehet csak az eredménye. Erre a döntő feleletet megadja a *Castanea*, aminthogy általában véve is a *Castanea* őshonosságának kérdése a vasmegyei flóra problemájának a tengelye.

3. A Castanea őshonossága. A kérdés fontosságát Fekete és Blattny[16] is helyesen felismerték, mindazonáltal ugy hisszük, hogy véleményük, mellyel a kérdést Vasmegyére vonatkozó részében tagadólag intézik el, nem alapul a *Castanea* vasmegyei elterjedésének és az előfordulás körülményeinek pontos ismeretén.

Fekete és Blattny véleményüket a következőkben foglalják összse: 1. A *Castanea* eredetileg vad a Dráváig. 2. Korábbi ültetés eredményeként meghonosodott a Dráva és Duna között az Alpok közelében. — 3. Az elvadulás legszélső helyei a Kárpátok hegyrendszerének enyhébb klimával biró lejtői.

Véleményük indokolásánál mindjárt feltünik, hogy a *Castanea* előfordulását a kis Kárpátok keleti lejtőin problematikusnak egyáltalán nem tekintik, annak spontán lehetőségére nem is gondolnak. Pedig itt a szőllő, *Castanea*, *Quercus sessilis*, *Fagus* övének egymásra következése a kultura pusztitása dacára ma is még megállapitható, aminthogy ezt a tényt a terület legujabb növénygeografusa, Eynar Du Rietz is megállapitotta[17]. S hogy a kis Kárpátok keleti lejtőjének flórája egyebekben is a kőszegivel teljesen analógus xerothernikus flóraszigetet alkot, arra nézve a Supplementum Florae Posoniensis c. munkámban[18] felsorolt adatokra utalok.

A *Ruscus Hypoglossum*, *Polycarpon*, *Ionorchis*, *Himantoglossum*, *Laburnum alpinum*, *Smyrnium*, *Trigonella monspeliaca*, *Potentilla pedata* sat. fajok előfordulása a Kis Kárpátokban éppen nem véletlen jelenség, hanem szervesen belekapcsolódik a xerothermikus flóraszigeteknek Graz fölött kezdődő, az Alpesek keleti lejtőin át Ausztriába áthajló, majd a Kárpátok déli lejtőin tovább haladó, kelet felé természetszerüen jobban elmosódó, de pl. a nyitrai Zoborhegyen ismét nagyon szembetünő láncolatába. S kétségtelen, hogy a *Hacquetia* kárpáti előfordulásának és a *Cotinus* trencsénmegyei izolált termőhelyének magyarázatát is ebben az

összefüggésben kell keresnünk.

Fekete és Blattny véleményének egyik fő indoka a *Castanea* Rozália- és Lajta-hegységi előfordulásának izolált volta a drávajobbparti kompakt terjedésvonallal szemben. Egy pillantás a térképükre (II. köt. V. térkép) mutatja, hogy a *Quercus confertá*-nak Erdély nyugati határszélén egészen hasonló az előfordulása anélkül, hogy ennek spontán voltában bárki is kételkednék, magában véve pedig az a körülmény, hogy valamely fát valahol kultiválnak, még nem lehet akadálya annak, hogy az a fa ugyanott őshonos is ne lehessen[19]. A *Pinus nigra* termőhelyeinek szakadozottságát a Dráva és Adria között a szerzők maguk is kiemelik s ha semmi más, a *Pinus nigra* alsóausztriai őshonossága egymagában elegendő lehetne a *Castanea* kérdésének eldöntésére. A *Pinus nigra* őshonosságát Alsó-Ausztriában még senki kétségbe nem vonta, pedig ez növényföldrajzilag sokkal inkább meglepő tény, mint a *Castanea* őshonossága, hiszen a *Castanea* végeredményben is csak annak a lombhullató erdőövnek tagja, mely a mediterraneumot és vele együtt a tengerpartok *Pinus*-erdeit észak felől körülveszi s melynek egész sereg tagja él a *Castaneá*-nál is jobban északra eső termőhelyeken. De a *Castanea* nyugatmagyarországi előfordulása, még ha a teljesen analogus pozsonyvidékitől is eltekintünk, távolról sem izolált. E tény megállapításához azonban Magyarországon kivül Steyerországot és Alsó Ausztriát is bele kell vonni vizsgálatunk körébe. A *Castanea* magyarországi előfordulásának összes adataira itt nem terjeszkedhetünk ki s csak olyan tényeket emelünk ki, melyek a vasmegyei flórasziget kérdését közvetlenül vagy közvetve érintik.

Bátky Zsigmond[20] rendkivül értékes adatsorozatot állitott össze a gesztenyével kapcsolatos hely- és személynevekről. Összesen 25 vármegyéből sorakoztat fel a gesztenye szóból képzett helyneveket s a szelid gesztenye mai elterjedése (Fekete Blattny) feltünően összevág ezekkel a gesztenyéshelynevekkel. Már Bátky adatai is következtetést engednek arra, hogy a gesztenye mai elterjedésének határain belül korábban sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint ma. Igy, hogy néhány példát emlitsünk, Somogymegyében Gesztenye község már 1240-ben fennállott, Zalamerenyén 1203 évbeli okirat öreg gesztenyékről beszél, Komárommegyében a gesztenye szó személynévben már 1138-ban szerepel (Kezthes-Gesztes) s a komáromi Gesztes szomszédságában ma is vannak gesztenyés dülőnevek. Bátky Keszthely nevét is innen származtatja és kétségtelen, hogy a gesztenyéből képzett hely- és személyneveket további kutatás még igen lényegesen gyarapitaná, nemcsak azért, mert Bátky szerint a gesztenye név már derivativum, a név régibb alakja az olasz castagna és szlovén kosztány, kasztány-hoz közelebb álló gasztonya (s igy a Gasztony-ok és Gosztony-ok, de a szlávoktól lakott

területeinken sürün előforduló kosztány, kosztajnica sat. helynevek is idetartoznak), hanem azért is, mert pl. a praenorikum területébe tartozó Gelse vidékén egymagában négy Gesztenyés hegy is van; Zala-Börzöncétől északnyugatra a Hosszú Gesztenyés elnevezés elárulja, hogy ott korábban más gesztenyések is voltak; Gesztenyés erdőnévvel Vasvár mellett is találkozunk, de ma már gesztenye nélkül; Szombathelyen még 1855-ben létezett a Gesztenyés dülő neve[21]. Mindezek az adatok azért birnak fontossággal, mert csak akkor, ha ezeket az egész ország területére összegyüjtöttük, lesz még csak igazán nyilvánvaló a gesztenye egykori óriási elterjedése hazánkban. De már az eddigi adatok is elegendők annak a meglátására, hogy a gesztenye ilyen sok helyen és ilyen nagy területen ültetett nem lehetett, sőt hogy éppen országunk területének gesztenyében való gazdagsága lehetett már az őskorban is egyik ok, amely miatt azt az ősnépek annyira felkeresték. Vasmegye hires őstelepének, a velem-sztvidi őstelep egykori jelentőségének okait is abban látom, hogy a bronzkor embere itt megtalált mindent, ami reá nézve értékkel birhatott: a forrásvizet, táplálékát (gesztenye), ruházatát (Hódos oldal!) s az eszközeinek előállitásához szükséges nyersanyagot (rézére, antimonit)[22]. Hogy a gesztenye a Kárpátok és Dráva között később megritkult, annak történeti oka van, melyet később fogok érinteni.

A praenorikummal kapcsolatos területen a *Castanea*-t ma is nem egy helyen találjuk olyan körülmények között, hogy spontán voltában nem lehet kétségünk. A nyugati Bakony erdős bazalthegyein Vindornya és Tapolcza között a gesztenye mint a vegyes erdő egyik fája fordul elő, Degen a Szt. Györgyhegyről emliti s az ezzel a heggyel analogus Nagy-Somlyó bazaltkupjának meredek lejtőjén a *Castanea* cserjealakban a következő fajokkal él együtt: *Acer campestre*, *Ulmus glabra*, *Prunus Mahaleb*, *spinosa*, *Quercus lanuginosa*, *Staphylea*, *Sorbus lanuginosa*, *Evonymus eur.*, *verrucosus*, e cserjék között *Dictamnus*, *Lithospermum purpureocoeruleum*, *Euphorbia polychroma*, *Muscari tenuiflorum* sat. Nehéz volna megérteni, hogy ilyen környezetben miért legyen éppen a *Castanea* idegen. Általában a nyugati Bakonyban s a Zala folyó északdéli folyása mentén gesztenyékkel mindenfelé találkozunk kultivált állapotban is s a Sümegen, Türjén és Zalaszentgróton minden ősszel tartott gesztenyevásár kétségtelenül korábbi nagyobb gesztenyevásárok maradványa. Sümeg (bazsai szőllők) és Keszthely (Sztgyörgyvár) mellett nagy és öreg gesztenyék állanak és a nyugati Bakonyt a praenorikum szempontjából a *Castanea* egyik előfordulási centrumának kell tekinteni.

Vasmegyében terjedelmes s eddig még kellően nem méltatott gesztenyések vannak a muraszombati és szentgotthárdi járásban (Mártonhely, Battyánd, Musznya, Sztsebestyén, Gesztenyés-Kustanócz, Tótkeresztur, F. Petrócz, Sürüháza, Gyanafa, Kerkaszabadhegy, Nádorfa, Kerkafő,

Istvánfalva, Farkasdifalva)[23]. Ezekről a jugoszláv megszállás miatt közelebbi adataink nincsenek[24], pedig éppen a kisérő növényzetük ismerete lenne különösen érdekes. Ezek a gesztenyések a praenorikum szempontjából annyiban birnak különös fontossággal, hogy összefüggenek a *Castanea*-nak steyerországi, a délsteyer flórahatárhoz kapcsolódó s a Köflach — Graz — Fürstenfeld pontokkal határolt spontán előfordulásával. Ennek az előfordulásnak spontán voltát pedig kétségtelenné teszi az a tény, hogy a *Castanea*-t a steyer pliocénben Gleisdorf mellől, vagyis a Köflach — Graz — Fürstenfeld határvonallal bezárt területén valóban kimutatták[25] és ez a terület a jégkorszak legmagasabb fokán is a jégáraktól mindig távol esett.

De a vasmegyével szomszédos területre ma már két olyan forrásmunkával is rendelkezünk, mely a *Castanea* kérdését különös vagy éppen kizárólagos vizsgálat tárgyává tette. Egyik Hayek: Pflanzengeographie von Steiermark c. műve, melyre éppen most hivatkoztunk, a másik Rosenkranz: Die Edelkastanie in Nieder-Oesterreich[26] c. dolgozata, mely utóbbinál fontosnak tartom azt a körülményt, hogy Hayek művével egyidőben jelenvén meg, annak adatait még nem használhatta és igy tőle függetlenül jut el ahhoz a véleményhez, hogy a *Castanea* Alsó-Austriaban a Melk — Obergrafendorf — Rotheau — Böheimkirchen — Neulengbach — Wienvölgy — bécsi medence nyugati széle — Gloggnitz között huzódó vonaltól keletre eső területen őshonos harmadkori reliktum, mert e határon belül a jégárak legnagyobb kiterjedése idején is olyan volt a klima, hogy abban a *Castanea* megélhetett.

Igy tehát a *Castanea* vasmegyei őshonosságát és ezzel együtt a kőszegi flórasziget problemáját két oldalról is és pedig ugy palaeophytologus, mint palaeoklimatologus bizonyitékok alapján megoldottnak tekinthetjük és szükségtelen most már mindazokat az analogiákat felsorakoztatnunk, melyek a már eddig emlitett példákon felül harmadkori flóraelemeknek az Alpesek keleti lejtőin való fenmaradását bizonyitják. Hogy a vasmegyei flóraszigeten a gesztenye aránylag magasra felhatol, az éppen nem azért van, mert ültetett[27] hanem azért, mert a kőszeg-városhodászi lejtő nem csupán flóraszigetet, hanem ezuttal klimatikus szigetet is alkot, miként ezt már emlitettük s néhány példával bizonyitottuk is. A gesztenye a szél iránt sokkal érzékenyebb, mint a hideg iránt[28] s ahol a szél ellen a hegyek keleti és déli lejtőin a kellő védelmet megtalálja, nincs akadálya annak, hogy a védett oldalon nagyobb magasságban is megélhessen ugyanakkor, amikor pl. a Lajtahegység nyugati lejtőin minden kulturkisérlet csődöt mondott.

De minden eddigi argumentumon felül döntő bizonyitékot szolgáltatnak maguk a kőszegvidéki gesztenyések. Még kisérő növényzetüket sem kell tekinteni. Elég, ha végigjárjuk őket.[29]

Aki azt a néhány telekkönyvi adatot olvassa csupán, mely Borbás Vasvárm. flórájában a kőszegi gesztenyések területéről felsorakozik[30] s melyek összesége nem éri el az 50 kat. holdat, az természetesen joggal kételkedhetik ezeknek a gesztenyéseknek őshonosságában. Azonban már magára Kőszegre vonatkozólag is mindjárt másképen fest a kép, ha azt mondjuk, hogy az az egész széles hajlás, mely Kőszeg városát a Kalváriahegytől a Szabóhegyig félköralakban körülöleli, a szőllők fölött és a *Quercus sessilis*-erdő öve alatt gesztenyések szakadatlan sorából áll vagy állott, mert ott is, ahol a sort a kultura már megbontotta, az egykori gesztenyések nyomai még tisztán kivehetők. Sőt a szőllők is voltaképen a gesztenyések helyére települtek, aminek itt Kőszegen bizonyitéka az, hogy a legöregebb gesztenyefák éppen a szőllőhegyekben maradtak fenn[31]. Czákon és Velemen erre egyéb bizonyitékot is fogunk találni.

A kőszegi gesztenyések a Kalvária gerincén át függenek össze a rőti völgy gesztenyéseivel. Itt mindjárt a falu déli végében terjedelmes gesztenyéseket találunk, melyek az ötfelé ágazó rőti völgy mindegyikében a falutól átlag másfél km.-nyire, de egyes völgyben még tovább követhetők egészen addig, ahol a Fütiri Gstätten nevü részen az Eszterházy-birtok határán hirtelen *Pinus silvestris*-erdő váltja fel a gesztenyéseket. Kétségtelen, hogy ennek az ültetett pinetumnak alsóbb részei *korábban* gesztenyések, a felsőbbek *Quercus sessilis*-alkotta erdők voltak: a tömén-telen apró gesztenye és tölgybokor eléggé elárulja ezt. A rőti völgy gesztenyevirágzás idején, magasabb pontról tekintve, a legszebb képek egyikét nyujtja. A völgynek minden pontjáról ilyenkor a fényeszöld lombkoronák fölött a *Castanea* halványsárga, a gyöngyvesszőhöz *(Aruncus)* hasonló bokrétái mosolyognak felénk[32].

A rőti völggyel azonos irányu, a Schneeberg felől jövő szelektől védett, de a Gyöngyös patak bal partján nyiló rendeki völgyben is tiszta és terjedelmes gesztenyések huzódnak Répcebónya irányában a Neusatzen dülőben s itt egyes, szembetünő sorban álló öreg gesztenyék mutatják, ami egyébbként ugy sem volt kétséges, hogy vidékünkön nemcsak őshonos a gesztenye, hanem a kulturája is régi.

Ha most visszatérünk a Szabóhegyre, ott azt látjuk, hogy ennek gesztenyéseit a Pogányvölgy felé megszakitja Kőszeg városának egy nyilvánvalóan ültetett, azonos koru fákból álló *Quercus sessilis*-erdeje, de mindjárt ezen tul, a Pogányvölgy dél felé néző lejtője csupa gesztenyésből, az alján pedig a gesztenyések közé vagy ezek helyére települt szőllőkből áll. A szőllőházak és a sokszor óriási méretü szőllőprések fája mind gesztenyéből való[33]. A Pogányvölgynek a pataktól jobb felé eső oldalán kezdődik a *Czáki*, alsó részében már egyénileg felosztott, felső részében még közös *erdő*, melynek 626 kat. hold terjedelmü egész területe minden kétséget kizárólag tiszta castanetum volt s mely Magyaror-

ságnak utolsó, sajnos már csak romjaiban szemlélhető ősgesztenyése. A gesztenyék az erdő alsó részében és egyes nehezebben hozzáférhető helyeken, mint pl. a czáki disznólegelő fölött vonuló meredekebb lejtőn még praedominálnak, de ott is, ahol már megritkultak, mint hatalmas óriások merednek ki a körülöttük felsarjadzott bükk, tölgy és gyertyán közül. A czáki ember minden épitkezéséhez a gesztenye fáját használta és használja ma is, nemcsak a fa kiváló tartóssága miatt, hanem azért, mert közvetlen környezetében ez a fa bőségben volt s a legöregebb fák Czák egész határában ma is mindenütt a gesztenyék. A czáki ősgesztenyésben látjuk lejátszódni utolsó felvonását a gesztenye tragédiájának s itt találjuk meg azt a történelmi okot, mely a Kárpátok és Dráva közében a gesztenye megritkulását, vagy helyenkint teljes eltünését előidézte[34]. A megritkitott gesztenyeerdő hypogaeus módon csirázó és a mókusok közvetitésére utalt[35] magva nem birja a versenyt a *Fagus* és *Carpinus* epigaeus módon csirázó magvával szemben s mihelyt a sarjerdő az öreg fát eléri s az megszünik teremni, megszünik a gazdasági érdek is, mely fenmaradásához fűződött s a fa a legközelebbi szükségletnek áldozatul esik. Igy évről évre, különösen most a világháboru által teremtett gazdasági helyzet következtében, fogynak a czáki közös erdő gesztenyéi, de az 5-6 m kerületü egyedek ma még nagyszámuak benne. Feltünő, hogy éppen ezek között az öreg, soha nem gondozott fák között van sok, melynek magva különösen nagy (33-34 mm széles, 25-26 mm magas, 23-24 mm vastag)[36]. Ezeknél csak a középső mag fejlődik ki rendesen, a másik kettő elsatnyul (f. *heterosperma*) mig az olyan egyedeknél, melyeknél mind a három mag egyenlően kifejlődik, a magvak mérete jóval kisebb (f. *homosperma*)[37]. A gesztenyefáknak ez a tulajdonsága állandó jellegü és nem a kultura produktuma.

A gesztenyeerdő széles sávban körülöleli azt a völgyet, melyben a czáki kőfejtő áll, azután a község fölött az egész lejtőn végig tiszta állományban huzódik tovább délnek Velem községig. A Czák és Velem közötti gesztenyések valamikor óriási fákból állhattak. Az egykori fa-óriás helyén köralakban felnövekedett, ma már tekintélyes fák elárulják néhai ősük hatalmas kerületét. Velem községben a Szt. Vidhegy alatt ma is két, 8 m-t meghaladó kerületü fa áll, ezek azonban több törzsnek összenövéséből származtak s nyilvánvalólag ugyancsak valamely, századokkal ezelőtt kivágott ősnek helyén sarjadzottak fel.[37 b] Ugyanezen a helyen állott az az 1839-ben kivágott hatalmas gesztenye is, mely 12 m-t csaknem elérő kerületével Magyarországnak egyik legnagyobb gesztenyefája volt[38] s melynek 12 m kerületü párja Prigglitzben (A.-Ausztria) ma is áll.[39] A czáki és velemi szőllőházak, de a lakóházak fája is épugy, mint a Pogányvölgyben, gesztenye. A gesztenyeöv, mely idáig elkisért, körülöleli Velem község felső részét és széles sávban huzódik Bozsok felé. Különösen szép állománya van a Velemről Bozsokra vezető ut men-

tén. Bozsokról, de már megritkultan, tovább követhetjük Rohonczig, az erre a szakaszra vonatkozó adatgyüjtésem azonban még nem teljes.

Eddig a lejtőket jártuk. Ha most visszatérünk a Pogányvölgy alsó végébe s onnan tekintünk a sikság felé, a szántók között is mindenütt gesztenyéket pillantunk meg. A gesztenye vidékünkön 20 m-nél magasabbra nem szokott megnőni s mivel, miként tudjuk, e fa 40-50-ik évén túl magassági irányban már csak gyengén növekszik[40], szélességben való növekedése ellenben igen sokáig megtart, Kőszeg és Bozsok között, bármerre haladjunk az erdei és mezei utakon, mindig ugyanazt a fa-típust látjuk feltünni: a gesztenye szélesen boltozott sűrű lombkoronájával és majdnem vizszintesen haladó főágaival a nyugalom szimbolumaként ható képét. Az egész terület, mely a Pogányvölgy alsó végétől, Czák és Velem községektől keletre huzódik s mely ma már egész terjedelmében szántóterület, legalább is a kőszeg-szerdahelyi postautig még a közelmultban tiszta gesztenyés volt. Ezt nem csupán a dülőnevek (Felsőirtás, Kecskeirtás, Felső Kecskeirtás, Komi irtás, Bende irtás, Hosszú irtás) és a szántóföldek közt meghagyott nagy számu gesztenye árulják el, hanem különösen a vizmosásos helyek, mélyárkok, mélyutak, tehát a kulturától nem érintett helyek, melyek még mind tele vannak 4-6 m kerületü öreg gesztenyékkel. De a gesztenyések valaha a kőszeg-szerdahelyi postauton is jóval túl terjedtek, aminek emlékét őrzi Szerdahelytől délkeletre egy terjedelmes dülőnek Gesztenyés neve.

Miként emlitettem, Bozsoktól Rohonc felé topografiai adatgyűjtésem még nem teljes, de már az a terület is, melyről Kőszeg, Rőt, Rendek, Czák, Velem és Bozsok községek határában a gesztenyét összefüggő elterjedésben kimutatnom sikerült, a 3000 kat. holdat jóval meghaladja. S ha most azt, amit az ember itt elpusztitott, képzeletben ismét visszaállitjuk, azt fogjuk látni, hogy ezek a községek valamikor épúgy gesztenyeerdőkbe települtek, mint a korzikai hegyi falvak[41]. Közülök[42] egyedül Kőszeg városa, Bozsok és Rohonc 1301 előtti települések (várhelyek), a többi község már mind az Árpád-kort követő időből való. A vidék településtörténeti adatai is ugyanahhoz az eredményhez vezetnek, amelyhez a gesztenyések bejárása után jutottunk, hogy t. i. a gesztenyések kompakt területe csak az utolsó 5-600 év alatt, de különösen a közelmult 1-200 évben ritkult meg.

Az a fa, mely valahol nem őshonos, vagy a betegségek iránt való fogékonyságával vagy rossz csiraképességével szokta idegen mivoltát elárulni. Bármerre járunk a vasmegyei erdőkben, mindenfelé rábukkanunk gesztenyecsemetékre, melyek magvát a mókusok hordták szét. Maguk a fák pedig rendkivül egészségesek. Nagy ritkán csomorosak, de egyébként semmi sem bántja őket[43]. A korhadás is leginkább csak akkor kezdődik, ha ehhez az emberi durvaság megadja a lökést: a czáki ember fejszével

fokokat vág a fába, hogy gesztenyeéréskor könnyebben fejuthasson; a pásztorgyerekek az öreg fák oldalában tüzelnek; a gesztenyeszedés általában gondtalanul folyik. Ha a jószerencse az emberi kártételtől megóvja a fát, az 5-8 m kerületü egyedek is teljesen hibátlanok, de az öreg, korhadó fák regenerativus ereje is csodálatosan nagy.

Ha most a *Castanea* őshonosságának kérdésében megtett hosszu ut végén eljutottunk oda, hogy a *Castanea*-t a kőszegi flóraszigeten épugy, mint a szomszédos osztrák és steyer területen, őshonos harmadkori reliktumnak tekintjük, akkor már csak az a feladat marad hátra, hogy ennek a megállapitásnak konzekvenciáit a kőszegi flórasziget xerothermikus elemeire nézve levonjuk, ez pedig abban áll, hogy olyan terület, mely a harmadkor végétől kezdve a jégkorszakon át refugiuma lehetett a nagyobb hőigényü flóraelemeknek, ebbeli jellegét a flóra összetételében szükségszerüen tükrözni fogja s az ilyen területen nem csupán a harmadkorvégi flórának, de az egyes jégkorszakok közé eső melegebb periodusoknak nyomaival is találkoznunk kell. Ez magyarázza meg a különböző eredetü xerothermikus elemeknek ugy a kőszegi, mint a vele analogus steyer flóraszigeteken való együttes előfordulását, valamint az egyes flóraszigetek növényzetének — egymással összehasonlitva — változatos összetételét.

A norikum tárgyalása folyamán felsoroltuk a vasmegyei hegyvidék subalpinus elemeit. Érdekes tény, hogy ezek egy része éppen a kőszegvároshodászi vonulaton fordul elő. Ez tehát nem csupán xerothermikus elemeknek gyülekezőhelye, hanem xerothermikus és subalpinus elemek találkozóhelye is. Igy, hogy csak néhány példát emeljünk ki, egymás közelében terem itt a *Ceterach* és *Scolopendrium*, *Rosa spinosissima* és *R. pendulina*, *Cirsium pannonicum* és *C. Erisithales*, *Veratrum nigrum* és *V. album*[44]. Ez a jelenség nem izolált, hanem találkozunk vele majdnem mindenütt, ahol flórahatárok közelében az egyes flóraterületek multbeli eltolódásának nyomait fentartó u. n. reliktum-helyek, refugiumok maradtak fenn. Igy a steyer praenorikumot észak felől szegélyező flóraszigetek is nemcsak a xerothermikus elemekről, hanem subalpinus elemeknek alacsony helyen való és izolált előfordulásáról *(Primula Auricula, Dianthus Hoppei, Athamantha cretensis, Valeriana saxatilis, Carduus glaucus, C. personatus, Saxifraga crustata, S. Aizoon*: Weizklamm[45] etc.) nevezetesek.

4. A Bakony viszonya a praenorikumhoz. Tudjuk, hogy a *Calluna* a nyugati Bakony több pontján terem s éppen ezért Mágócsy-Dietz Sándor[46] joggal vetette fel a kérdést, vajjon nem kellene-e a Bakonynak nyugati részét is még a nyugati flóra területéhez, a mi definiciónk és nomenklaturánk szerint a praenorikumhoz csatolni? Vizsgálataink alapján erre a kérdésre tagadólag kell felelnünk. A Bakony-

nak ugyanis mint geografiai és geologiai egésznek a fejlődéstörténete a flóra szempontjából is más, mint a geologiailag fiatalabb praenorikumnak, mely bár a harmadkor végén nagy részében már szárazulat volt, folyóvizektől összevissza szabdalt és minduntalan változó arculatával sokkal nyugtalanabb fejlődésen ment át, mint a harmadkor vizeiből szigetként kiemelkedő Bakony. Néhány szigethegytől, igy főleg Gleichenberg vidékének Vasvármegye területére is átnyuló bazalthegyeitől eltekintve, a praenorikumnak harmadkorvégi flóraelemek fenmaradására alkalmas menedékhelyei nem voltak. A *Castanea* egyik elterjedési centrumát valóban éppen Gleichenberg bazaltvidéke körül találjuk s bár a gleisdorfi pliocén *Castanea* beleesik e faj jelenlegi északi határvonalába, mégis valószinü, hogy a jégkorszak legnagyobb kiterjedése idején a *Castanea* a gleichenbergvidéki bazaltterületre szorult vissza s onnan terjedt szét az interglazialis és postglazialis időkben. Ugyanigy állunk szemben a *Quercus Cerris* és *Asphodelus* elterjedésével a praenorikum keleti határán. Általában egyes szigetszerü előfordulástól eltekintve a xerothermikus elemeknek a praenorikum területén ősi (a harmadkor végére visszamenő) jelleget nem tulajdonithatunk s ez a terület mai állapotában az emberi kultura okozta változások dacára még tisztán őrzi a diluvium hatását, jellegének mai alapvonásait a diluvium végén kapta s mivel kisebb hőigényü flóraelemei a szomszédos területekről valók, flórája eredeti vonásokat nem mutat, aránylag szegény és sokkal inkább homogenus, mint pl. a Bakony flórája.

A praenorikummal szemben a hosszabb fejlődésnek eredményét mutatja a Bakony a.) déli flóraelemeinek nagy számával, melyek között különösen sok a Karstheide fajainak száma, — b.) alpesi vonásaival, melyek nem egy tekintetben a vasmegyei norikummal szemben is kidomborodnak, — c.) bizonyos kétségtelen endemizmussal.

Már a pannonikus flórahatár megvonásánál, a gyenesdiási mészdomb flórájának ismertetésénél felsorakozni láttuk azt a jellegzetes vegetációt, mely innen a praenorikumba legfeljebb egyes foszlányaival lép be s itt nem lehet feladatunk a Bakony xerothermikus flóraelemeinek további részletezése. Mindössze a Bakony déli lejtőinek *Fraxinus Ornus*, *Quercus lanuginosa* és *Qu. Cerris* erdőségeire kell még utalnunk *Cotinus*, *Prunus Mahaleb*, *Muscari botryoides*, *Scilla autumnalis* sat. növényeivel s azt kell még kiemelnünk, hogy ha az Alpesek keleti lejtőin az egész jégkoron keresztül fenmaradhattak xerothermikus elemek, úgy még fokozottabban áll ez a Bakonyra, melynek egész silvosopannonikus és a Karstheidével kapcsolatos flórája valóban nem is egyéb, mint a késői harmadkor flórájának fenmaradt része.

Die alpinen Moorpflanzen des Balatonseegebietes c. dolgozatomban[47] ismertettem a nyugati Bakony lápjainak alpesi flóraelemeit. Reá-

mutattam ott arra, hogy Keszthely, Vindornya, Tapolca-Lesence völgyeiben még a közelmultban olyan lápflóra diszlett, aminőt ma legközelebb csak Máriazell fellápjain találunk s hogy ez a flóra csak az utolsó 100 évben veszett ki vagy ritkult meg. Ehhez a megállapításhoz a Bakony flórájának egyéb magasvidéki elemeire vonatkozólag csak azt kell hozzáfüznöm, hogy ezek a flóraelemek sok esetben jellegzetesebben lépnek fel még ma is, mint akár a vasmegyei norikumban. Igy a *Dryopteris lonchytis*, mely Vasmegyében csak egy példányban létezett, a Köleskepeárok felső végében a Kabhegy alatt (Ajka község környékén) bükkök tövében él; a *Scolopendrium*, mely Vasmegyében a legnagyobb ritkaság, több helyen[48] és helyenkint nagy mennyiségben fordul elő; az *Asplenium viride* is bőven terem bakonyi termőhelyein s ha e fajok előfordulását és nagyobb számát épugy, mint a *Moehringia muscosa* előfordulását a mészkőzettel lehet magyarázni, nem lehet ugyanezt a magyarázatot egyéb esetekre rávonni. Igy az *Aconitum Vulparia*, *Melandryum rubrum*, és *Lunaria rediviva* Vasmegyében sehol sem olyan sereges, mint bakonyi termőhelyein, az *Allium ursinum*, mely Vasmegyében csak a Szarvaskőről ismeretes, a Bakonynak s különösen intaktabb nyugati részének számos helyén s nagy mennyiségben fordul elő. Az *Aconitum Vulparia* és *Allium ursinum* a Bakony szélén izoláltan álló Nagy-Somlyóhegy tetején is, bükkösben, megvan. Az eddig felsorolt példák általában a bükkel kapcsolatosak, de nem hiányoznak a Bakonyban a fenyvesek kisérői, a *Pirolá*-k sem, sőt a *Pinus silvestris* bakonyi őshonosságában (Fenyőfő) sincs okunk kételkedni[49]. A sziklás helyeknek is megvan a maguk alpesi eleme a *Biscutellá*-ban s a magyar norikumból ismeretlen *Leontodon incanus*-ban. S mint délalpesi flóraelemet kell itt még megemlitenünk a Bakonyban elterjedt *Primula acaulis*-t és a *Cyclamen*-t, mely valamikor igen elterjedt lehetett, de a disznók kiturták (disznórépa).

A különböző flóraelemek találkozása érdekes, másutt alig feltalálható képeket hoz létre. Igy a Lesence völgyének felső részében az uzsai kitérő közelében egy nedves réten május elején a virágzó *Primula farinosa* rózsáslila szinfoltokat alkot, az erdő alján az *Allium ursinum*, *Arum maculatum*, *Carex elongata*, a rétnek egy kissé emelkedettebb részén és a vasut töltésén ezernyi *Moenchia*, a patak tulsó oldalán pedig, a *Primula*-teleptől csak néhány lépésnyire az *Asphodelus albus* sereglik. Figyelmet érdemel az *Asphodelus albus* előfordulása a Kabhegy 601 m magas csucsán is *Quercus Cerris*-bozótban a pannonikus erdő jellemző tagjai, de kivülök még a subalpinus *Salvia glutinosa* és *Veratrum album* társaságában s ez a kabhegyi előfordulás a gondolatot rátereli az *Asphodelus albus* egyetlen steyer termőhelyére, az 1051 m magas Merzlicára, ahol ez a faj *Thalictrum aquilegifolium*, *Orchis speciosa* és más subalpinus fajok társaságában közel a csucshoz egy mélyedésben él. Egyedü-

li déli kisérő eleme itt a *Gentiana tergestina*[50]. Az előnyomuló, majd visszahuzódó flórafejlődés két különböző stádiumát mutatja a két kép: egyik helyen a subalpinus, másik helyen a xerothermikus flóra tulsulyával.

A norikum, praenorikum és Bakony viszonyához értékes adatokat szolgáltat a *Rubus* genus is. A vasmegyei norikumban és a praenorikum nagy részében[51] a mirigyes szedreknek sokszor alig kibogozható sokasága lép fel. A praenorikumban azonban a *R. hirtus* és általában az *Euglandulosi* csoport tagjainak szerepe kisebb lesz, viszont a déli elemek (*R. tomentosus, bifrons, discolor)* szerepe lényegesen erősödik. A Bakonyban a némileg (kivált a *Radula*-féleségekben) megfogyatkozott alaksokasághoz olyan jellegzetes, szisztematikailag élesen elkülönült és nagy területen nagy mennyiségben előforduló endemismusok jönnek, minők a *R. balatonicus* és *R. bakonyensis*[52].

Természetes, hogy az átmenet a praenorikum és Bakony között nem mindenütt olyan hirtelen, mint a gyenesdiási mészdombon. Hogyha nem itt lépünk a nyugati Bakony területére, hanem Szőllősvindornya felől a Kovácshegy hosszu bazaltgerincén haladunk Zalaszentlászló felé, a vegyes erdő *(Quercus Robur, sessilis, Cerris, Carpinus, Castanea)* és a bükkös flórájában alig látunk különbséget a praenorikum erdeinek flórájával szemben. A *Primula acaulis. Ranunculus lanuginosus* gyakorisága a nyilt helyek *Moenchia*-ja ugyanazt a képet idézi fel. Mindazonáltal a *Campanula rapunculus, Glechoma hirsuta, Rubus balatonicus* és *Allium ursinum* elárulják a nyugati Bakonyt.

5. A déli elemek utja a praenorikumban. Az eddigiekből a következő tények nyilvánvalók: 1 A praenorikumtól délre, a windischgraz-luttenbergi vonal folytatásában terül el a steyer-horvát silvosopannonikus flóra, melynek déli elemei részére a norikumig terjedő alacsony dombvidék az észak felé vezető természetes utat jelenti. Ez a dombvidék a Dráva (160 m), Mura (180 m) és Rábá-tól (240 m) beszegett három lépcsőfokon épül fel[53] és a déli növények vándorutja elé számottevő akadályt nem gördit. — 2. A norikumnak magának is vannak azonban régi déli elemei, ilyenek a Borostyánkő szerpentinvidéke körül csoportosuló fajok s különösen a praenorikum északi határvonalán sorakozó xerothermikus elemek s ezek közül sok faj a praenorikumba e helyekről, tehát észak felől juthatott és jut. — 3. A praenorikumhoz kelet felől csatlakozik a Bakony, mint a silvosopannonikus flóra északibb tagja számos karsztnövénnyel. Ezeknek vándorutja a zalai dombvidéken át kelet felől visz a praenorikumba. Vizsgáljuk most sorban az egyes utakat.

A déli fajok egy része az emberi kulturától megbontott területeken (vetések, vasuti töltések, utak mentében, kőfejtőkben,) vagy a száraz és gyér növényzetü kavicsdombokon terjed észak felé. Ilyen Gleichenberg

flórájában a *Silene annulata* és *linicola*, Vasmegyében a *Scandix pecten Veneris*, *Lepidium graminifolium*, *Bifora*, *Veronica acinifolia*, *Lathyrus Nissolia*, *Legouzia*, *Vogelia*, *Silene gallica*, mely utóbbi ilyen módon a praenorikumon tul a vasmegyei norikumba, sőt a Wechselig eljutott, a *Moenchia*, mely a praenorikumnak egyik legelterjedtebb növénye s a *Malva Alcea*. Más növényeknél a szétszórt, de azért összefüggést mutató, egymástól nem nagyon távol eső termőhelyek jelzik a terjedésnek észak felé vezető utját. Igy az *Euphorbia platyphyllos* a steyer és vasmegyei praenorikumban elterjedt; az *E. villosa* Steyerországban messzebbre (Fürstenfeld) jutott fel, mint Vasmegyében (Őriszentpéter vidéke); az *E. polychroma* Steyerországban a déli flórahatártól északra csak Gleichenberg bazaltján, Vasmegyében a pannonikum területén kivül csak a praenorikumi flóraszigeten fordul elő, a vasvári járásban való előfordulása pedig már a csertölgy vonulatával s a Bakonnyal függ össze, vasmegyei előfordulása tehát nem kapcsolódik bele elterjedésének déli területébe. A *Lonicera Caprifolium* (Muraszombat), *Pulmonaria angustifolia* (a kőszegi hegyvidékig), *Dianthus barbatus* (Fürstenfeld, Kőszeg), *Genista nervata* (Őriszentpéterig), *Peucedanum carvifolium* (a steyer és vasmegyei norikumig) *Genista sagittalis* (a magasabb subalpinumig) jellemző tipusai a déli területükkel összefüggően észak felé terjedt fajoknak, habár a *Pulmonaria angustifolia*-nak a kőszegi erdőkben való nagy elterjedtsége és gyakorisága azt a lehetőséget is megengedi, hogy ez a faj nem csupán délről terjedt észak felé, hanem a praenorikumi flóraszigetről is kisugárzott s ugyanez áll a *Genista sagittalis*-ra is. A *Tamus* Steyerországban legészakibb két termőhelyére (Marburg, Radkersburg) Dél-Steyerországból, Vasmegyébe azonban (Katafa, Telekes[54]) a Bakony felől jutott. A *Lathyrus montanus* Steyerországban felhatol Radkersburg, Deutsch-Landsberg és Wildon-ig, Vasmegyében azonban csak a kőszegi flóraszigeten fordul elő. A déli növények egy része tehát (a multban való elterjedést és ennek izolált maradványait nem tekintve) jelenleg Steyerországban magasabbra hatol, mint Vasmegyében, ami természetszerüleg összefügg azzal a ténnyel, hogy a délsteyer-horvát flórahatár vonala a magyar birodalom területét érintve Vasmegyétől a Dráva folyásával párhuzamosan eltávolodik. Nedvességkedvelő déli növények részére *(Succisella inflexa, Fritillaria Meleagris, Spiranthes spiralis)* a praenorikum sok kisebb-nagyobb folyóvizének melléke, végül a Rába széles völgye szolgáltatta a vándorutat észak felé: a *Fritillaria* részére (Ikervárig, a *Spiranthes* részére Szelestéig, a *Succisella* részére fel a Hanságig.

Különös figyelmet érdemelnek azok az esetek, amikor a déli fajok disiunctivus elterjedéssel területünk két részén oszlanak meg. Steyerországban ilyenek a *Fumana*, *Linum flavum*, *Thalictrum pseudominus*, *Anemone silvestris*, *Helleborus dumetorum*, *Potentilla arenaria*, *Viola cyanea*, *Tu-*

nica, Isopyrum, Erythronium, Peltaria. Ezeknek egyik elterjedési centruma Dél-Steyerország, másik a praenorikum északi határa, ezek a fajok tehát a praenorikumba részint dél felől, részint észak felől juthattak. A *Tunica*, mely Vasmegyébe (Muraszombat) és Steyerországba (Radkersbnrg, Gleichenberg) dél felől jutott, a Graz körüli mészhegyekről szállott le Graztól délre a Mura völgyébe. Egyes fajok a steyer praenorikum északi határáról nem vagy alig terjednek dél felé *(Thalictrum pseudominus, Anemone silvestris,)* mig mások *(Potentilla arenaria, Peltaria, Helleborus dumetorum)* észak felől is nagyobb terjedést mutatnak, sőt a *Helleborus*-nál, mely a Murával egészen Radkersburgig leszállt, a két terület már majdnem összefolyik, mindazonáltal az elterjedés két centruma (Bachergebirge, Graz környéke) ma is még tisztán felismerhető. Vasmegye szempontjából a felsoroltak között legfontosabb a *Peltaria*, mely Dél-Steyerországban ritka, Graz körül a flóraszigetek több pontján fordul elő s mely vasmegyei két termőhelyére (Szentgotthárd, Körmend) Steyerországból jutott. Mindkét vasmegyei termőhelyén a Rába partján él s mivel legközelebbi termőhelye a Weizer Klamm, a Weiz patak pedig a Rábába ömlik, valószinü, hogy Vasmegyébe éppen a Weizer Klamm-ból jutott, olyan helyről, ahol ennek a déli fajnak fenmaradása a harmadkorra vezethető vissza[55]. Feltünő a steyer praenorikumban a *Viburnum Lantana, Ligustrum vulgare*, és *Lonicera Xylosteum* nagy elterjedtsége is, aminek magyarázata szintén a két irányból (északról és délről) való terjedés s az a körülmény lehet, hogy ezek a fajok a madarak révén könnyebben terjednek, mint más fajok és igy a két irányból területük hamarább olvadt egybe. Ezt a magyarázatot támogatja az is, hogy Vasmegyében a *Lonicera Xylosteum*-ot vadon nem ismerjük s a *Viburnum Lantana* is ritka.

Vasmegyében a norikumból való terjedés példái a *Crocus albiflorus*, mely Rőtre az osztrák hegyvidékről (Kirschlag és Kőpatak vidékéről) jutott; a *Helleborus dumetorum*, melynek terjedése Rohonczról Szombathelyig lépésről lépésre követhető; az *Ornithogalum sphaerocarpum* Kőszegről és Czákról terjedt tova a Gyöngyös mentén s az *Omphalodes scorpioides* vasmegyei termőhelyeinek (Sorok mente, Perenye) összefüggése szintén a kőszegi flóraszigetre utal, habár ott e faj termőhelyét nem is ismerjük. A kőszegi flórasziget kisugárzását a Velem felől Perenyéig huzódó alacsony dombokon *(Castanea, Prunus fruticosa, Pulsatilla)* s egy másik irányban, Tömörd és Acsád felé Szelestéig megfigyelhetjük. Tömördön *Castanea, Iris variegata*, Acsádon *Castanea, Pulsatilla grandis, nigricans, Pulmonaria angustifolia*. Szelestén Baich Mihály báró parkjában egy kb. 80 esztendős castanetum áll. Ennek flórája *Pulmonaria angustifolia, Crepis praemorsa, Cirsium pannonicum, Orchis purpurea* etc.-val teljesen a kőszegi castanetumok flóráját tükrözi.

Már eddig említettük a *Tamus*-t, mely Vasmegyébe a zalai dombvidéken keresztül jutott s idesorozhatjuk a *Muscari botryoides*-t. mely Vasvár vidékéről a Rábajobbparti dombokon terjed észak felé. Az *Asphodelus* hirneves ostffyassonyfai termőhelyét a lelőhelyek egész sorozata köti össze a Bakonnyal s a *Quercus Cerris* a Bakony felől a zalai dombvidéken keresztül szakadatlan összefüggésben hatol fel a Rábajobbparti kavicsdombokon egészen a megye északi határáig. A *Primula canescens* előfordulása a Farkaserdőben is erre az összefüggésre utal.

Ki kell még itt emelnem az ugyancsak déli (délalpesi) jellemü *Primula acaulis*-t és *Cyclamen europaeum*-ot, melyek a praenorikumba három irányból is juthattak: dél felől, a norikumból és a Bakonyból. Jellemző e tekintetben pl. a *Primula* nagy elteredtsége Graz fölött s miként említettük, valaha a *Cyclamen* a Bakonyban gyakori volt. Ez a három felől való terjedés magyarázza meg a két faj gyakoriságát a praenorikumban. Ugyanez áll a *Castanea*-ra is, melynél szintén három centrumot különböztethetünk meg. Egyik a Köflach-Graz-Fürstenfeldtől délre eső és Vasvármegye szentgotthárdi és muraszombati járásaiba átnyuló terület. Másik a kőszegi flórasziget. Harmadik a nyugati Bakony, melynek bazalthegyei meleg talajukkal a gesztenyének az egész jégkorszakon keresztül menedéket adtak.

6. Keleti és északi elemek. Már a pannonikus flóra tárgyalásánál kiemeltük, hogy azoknak a fajoknak nagy része, melyek az ostffyasszonyfai dombokon tul nem terjednek nyugat felé, nem is voltaképeni steppenövény, hanem tipusos karszt-elem (*Ranunculus illyricus*, *Chrysopogon*, *Gryllus*, *Diplachne* etc.) Ugyanigy állunk szemben azoknak a fajoknak egy részével, melyeket a praenorikum keleti elemei gyanánt sorolhatnánk fel. Igy pl. a *Verbascum phoeniceum*, *Scabiosa suaveolens*, *Melampyrum barbatum* époly joggal mondható déli, mint keleti elemnek. Ezek közül is a *Scabiosa* (Gyanafalva, Szombathely) valószinüleg dél felől jutott a praenorikumba, a *Verbascum* és *Melampyrum* pedig előfordulásának körülményeivel (vasut mentén, vetésben) épugy ujabb bevándorlásra mutat, mint a kétségtelenül keleti elemek, minő a *Cephalaria transsilvanica* (tarlókon), *Linum austriacum* (Vép, Acsád, Bucsu a vasut töltésén,) *Silene dichotoma* (Vép lóhervetésben), *Artemisia pontica* (Szombathely és Acsád között a vasut árkában), *Nepeta pannonica*, mely leginkább utszéli bozótban fordul elő, *Roripa austriaca*, mely utszéli árkokban, vetések szélén nő. A praenorikum steyer részében még fokozottabban áll ez a helyzet. Eredeti jelleget a xerophytus keleti elemek előfordulása sehol sem mutat és szerepük a praenorikum flórájában elenyésző.

E tény megállapitásával most már a Rába völgyére nézve is levonhatjuk a konzekvenciákat. A Rába völgye nem vándorutja a keleti flórának nyugat felé, miként azt Borbás balatoni flóratérképe feltünteti, hanem

éppen ellenkezőleg: egyfelől a déli elemek vándorutja észak felé, másfelől subalpinus elemek leszállitója a praenorikumba, sőt a *Peltaria* esetében déli flóraelem terjesztője a praenorikum északi határáról délkelet felé. Keleti flóraelemek azonban a Rába vasmegyei folyása mentén szereppel egyáltalán nem birnak s még az u. n. pannonikus hygrophyták közül is csak a *Cirsium canum* az, amelynek a megyében nagyobb elterjedése van s amely a norikumba is átterjed, Steyerországban azonban már elő nem fordul. A *C. brachycephalum* ezzel szemben a megye pannonikus flórarészén, a Kemenesalja sikságán kivül Alsó-Szelestén is található, de egyébként a praenorikumba be nem terjed.

Ez az alsószelestei előfordulás azonban ismét rámutat egy irányra, mely a keleti elemek bevándorlására kedvezőnek mutatkozik és ez a megye északi, Sopronmegyével határos sik területe, a praenorikum északi része. Ennek a területnek flórája még eléggé átkutatva nincs, de annyit már most megállapithatunk, hogy ez a terület az intenzivus emberi kultura és a lecsapolások előtt részben heide, részben mocsár volt. Az egykori heide-k ritka szép emlékét őrzi Baich Mihály báró alsószelestei *callunetum*-a borókáival és fehér nyirfáival. A mocsárterület pedig, mely különösen a Rába és Répce bifurkációja körül létezett, olyan gátat emelt a keleti elemek behatolása elé, mely csak ujabb időben van némileg szünőben. Igaz, hogy az emberi kultura a vidék ősi képét itt már csaknem teljesen átalakitotta, de pl. a *Primula canescens* előfordulása a szelestei erdőben arra mutat, hogy egyes pannonikus elemek mégis megtalálhatják az utat északkelet felől a praenorikumba. Lényegesebb szerephez azonban a keleti elemek itt sem jutnak.

Egyetlen vonatkozásban nem emlitettük még a praenorikumot: Somogymegye siksága felé. Hogy ebben az irányban hol kell megvonni a praenorikum pontos határát, ma még époly kevéssé tudjuk, mint a Vas- és Zalamegyétől délre eső területre nézve. De az ujabb kutatások alapján[56] ma már tudjuk, hogy a somogymegyei sikság flórája lényegesen eltér az Alföld tipusos flórájától s az eltérést éppen a voltaképeni keleti elemek hiánya vagy ritkasága adja meg. Keleti elemek tehát erről az oldalról sem hatolhattak a praenorikumba.

A Zalamegyével szomszédos somogyi sikság flórája sok közös vonást mutat a praenorikummal is, igy különösen bükköseivel és alpesi lápnövényeivel, mig déli elemeinek nagy száma azzal a ténnyel függ össze, hogy e sikság a terület fokozatos kiszáradása során déli elemeit a Drávától délre eső területről, a Mecsek vidékéről és a Bakonyból egyaránt kaphatta. A déli elemek szerepe tehát itt lényegesen nagyobb, mint a praenorikumban, mely erdős-lápos jellegét tovább megtartotta és melybe a déli elemek természetes terjedési utjukon kivül csak néhány reliktum-helyről és a távolabb eső Bakonyból jutottak. Ami azonban kü-

lönösen jellegzetessé teszi a somogyi sikságot, az homoki flórájának északnémet jelleme (*Thymus angustifolius*, *Corynephorus* etc.) Ezek a flóraelemek ugyanis a Morvamezővel és a győrmegyei Ferencháza-puszta flórájával kapcsolják össze. Hogy Alföldünk nyugati részében az északnémet sikságok flórája üthetett tanyát, annak okát nemcsak a morvamezei és somogyi homok mészszegénységében[56], hanem különösen abban is látom, hogy a magyar beltenger fokozatos visszahuzódása során a nyugati partvidék homokjára a Morvamező széles kapuján keresztül a német homoki flóra előbb juthatott el, mint a keleti sikságok flórája, melynek részére a nyugat felé vezető ut csak sokkal később, az Alföld belsőbb részeinek fokozatos kiszáradásával nyílott meg.

És most mégegyszer vissza kell térnünk a praenorikumba, hogy fejlődéstörténetének *nagy vonásokkal* megrajzolt képére az utolsó ecsetvonásokat rátegyük.

Emlitettük, hogy a praenorikum fő vonásaiban ma is még az erdőslápos, diluviális állapot képét viseli. De Kerner, Briquet, Beck G. Hayek és mások kutatásai alapján ma már nem kétséges, hogy vagy az utolsó jégkorszakot megelőző interstadiumban vagy a jégkorszakot követő időben (a keleti Alpesekre nézve nagyobb valószinüséggel az utolsó jégkorszakot megelőző időben) a mainál szárazabb és melegebb klima uralkodott és ebbe az időbe esik a steppe-elemek megjelenése az Alföld keleti szélein is. De ugyanebbe az időbe kell helyeznünk az északnémet homoki növények megjelenését a visszahuzódó beltenger nyugati peremén, de ezen felül a *Calluna* és *Sarothamnus*, meg társnövényeinek (*Genista pilosa*, *Iasione*, *Vulpia*, *Filago*, *Aira caryophyllea* etc.), egyszóval a német Heide-flórának lehuzódását a Morvamező kapuján keresztül az Alpesek lejtőire, a Bakonyba és a praenorikumba, ahol ez a flóra különösen a harmadkori kavicsdombok kiszáradó lápjain legmegfelelőbb létfeltételeit találta meg. A *Calluna* a praenorikum egész területén elterjedt, a *Sarothamnus* pedig a *Calluna*-val társulva a steyer praenorikumban főleg a Graztól keletre eső harmadkori kavicsdombokon, Vasmegyében pedig hatalmas kifejlődésben Ambrózy-Migazzi István gróf jeli pusztáján maradt fenn. A jeli terület reliktumjellegét a geologiai talajvizsgálat is megerősitette s itt egy mélyedésben az egykori *Sphagnum*-láp maradványa is még megmaradt.

Itt, a keleti Alpesek tövében s a visszavonuló beltenger közelében ezek a nagyobb nedvességet igénylő északi elemek ebben a periodusban is megtalálták azokat a létfeltételeket melyeknek hiánya az Alföldön kelet felé való tovaterjedésüknek—a fokozottabban xerothermikus déli és keleti elemekkel szemben—utját állta.[57]

A Dunántul flórájának fejlődéstörténetében volt tehát egy periodus, amelyben az északnémet homoki flóra dominált, a keleti flóraelemek nyu-

gat felé való terjedése pedig még nem következett be. Ennek a stádiumnak ma már csak maradványait szemlélhetjük. Ma a pannonikus flóra steppe-elemei a kis Alföldön keresztül széles sávban nyomulnak be a Bécsi Medencébe. A Bécsi Medencét alpesi flóraelemei (Moosbrunni láp etc.) ellenére ma nem tekinthetjük egyébnek, mint a pannonikus flóra egyik öblének. Éppen ezért nem követhetjük H a y e k-et, amikor Pflgeogr. d. Steiermark c. művében és már előbb (Die pflanzengeographische Gliederung Österreich-Ungarns: Verh. zool. bot. Ges. Wien, LVII, 1907 [223 sq.].)megkülönböztetés nélkül foglalja össze „Präalpiner Gau" nevén az Alpesek salzburgi, felső-, alsó-ausztriai, keletsteyer és nyugatmagyarországi előterét, mert a többi területet nem is említve, egyfelől az alsóausztriai, másfelől a (keletsteyer és nyugatmagyarországi=)praenorikumi flórasávok között lényeges és pedig fejlődéstörténeti különbség van. Az Alpesek hatása alatt áll mind a kettő, de amig a praenorikumban emellett déli befolyás érvényesül, a keleti elemek szerepe ellenben jelentéktelen, addig a Bécsi Medencében éppen a keleti befolyás rendkivül erős.

[1]Hayek Pflgeogr. Steierm. 178. — [2]Hayek l. c. szerint = *N. stelliflorus* Schur. — [3]Murr MBL. 1906, 267. Mályusz szerint, aki ez előfordulást már az 1890-es években ismerte, különösen sok van Belatinc és Melinc között egy nedves réten, ahol a Mókus-patak eltünik. — [4]Boros TTK. 1924, 106. — [5]A steyer praenorikum szélén, Pettau mellett is előfordul. — [6]Vasmegyében csak ez az alakja ismeretes. — [7]Gáyer, Természetvédelem és keleti kultura: Bp. Hirlap, 1923, nov.; TTK. Pótf. 1922; Ambrózy-Migazzi István grófi, Bot. Közl. 1923. — [8]Azt hisszük ugyan, hogy Linné *Th. minus*-a *nebula coerulescente* azt az alakkört jelzi, melybe ez a növény is tartozik, de egyelőre alkalmazzuk a Jávorka Magy. Flórájában használt nevet. — [9]Ostffyasszonyfa mellett és pedig egy kisvirágu gynodynamus alakban is! — [10]A felsorolás Hayek művein alapul. Nem említettük itt a hegyvidék belsőbb részeiben létező flóraszigeteket (pl. Puxberg bei Teufenbach), melyek tárgyalása igen messze vezetne. — [11]A *Scorzonera hispanica* Borb. Vasm. fl. 197. aligha terem Kőszegen, Waisb. sem találta s az adat valószinüleg a Szabóhegyen előforduló feltünően széleslevelü alakra (f. *perlata*, foliis 22 cm longis, 13 cm latis, late ellipticis) vonatkozik. — [12]Borb. l. c. 207; Waisb. Kg. növ. 34. — [13]partibus omnibus plantae, etiam foliis, praesertim superioribus et calyce crebre glandulosis. — [14]E faj nomenklaturájára l. Beck G., Vegetationsstudien i. d. Ostalpen III (1913), 179. — [15]Verh. z. b. Ges. Wien, 1920 (187), 1921 (18). — [16]Erd. jel. fák és cserjék 1912. — [17]ÖBZ., 1923, 1—43. — [18]MBL. 1917, 75. — [19]Hay. Pflgeogr. St. 137; C. Sprenger MDDG., 1916, 100, 104. — [20]Gesztenye és származékai: Föld és Ember, 1922, 62—64. — [21]Bodányi Ö.: Szombathely város fejlődése, 1910, 34. — [22]A korábban elterjedt nézettel szemben, hogy az ősember nyersanyagát ide máshonnan hozta, Benda László kutatásai alapján kétségtelen, hogy az ércek ott helyben megvoltak. A Bányaoldal név ma is még ennek emlékét őrzi. — [23]Mályusz Egyed kir. tsz. tanácselnök közlése. — [24]Mikola Sándor tanár közlése szerint a fák között ma legnagyobb a kerkaszabadhegyi, melynek kerülete 825 cm. Néhány évvel ezelőtt Gyanafalván a vihar döntött le egy korhadt öreg gesztenyét, melynek odvában 6 ember elfért és melynek kerülete 12 m volt. — [25]Hay. l. c. 133. — [26]ÖBZ. 1923, 377—393. — [27]Fekete—Blattny l. c. 104. —

[28]Rosenkranz l. c. 390. — [29]E gesztenyéseket Mályusz Egyed tanácselnökön kívül eddig pontosan senki sem ismerte s az ő vezetése alatt jártam be én is számos kiránduláson az apró völgyekkel sűrűn megszaggatott s ezért a maga egészében csak lépésről lépésre megismerhető területet. — [30]l. c. 86. — [31]Itt áll a 925 cm kerületü, vidékünkön ma legnagyobb fa is, melyet Czeke Gusztáv 1917-ben Kőszeg városának ajándékozott. E fa közelében állott egy már régebben kivágott 820 cm kerületü fa s ma is áll egy 428 és egy 746 cm kerületü. — [32]Az Aruncust és Castaneát a nép is kapcsolatba hozza, amennyiben Velem-en a Castanea him virágzatának *rigya*, az Aruncusnak pedig *rigyás virág* a neve. A rőti völgy legnagyobb gesztenyéje egy 770 cm kerületü óriás. Közelében áll egy 581 cm-es és egy már a tövén kettéágazó fa, melynek egyik törzse 4, másik 3.5 cm kerületü. — [33]A kőszegi szőllőknek a gesztenyések helyére való településénél erre a bizonyitékra nem hivatkozhattunk, mert a kőszegi szőllőházak vagy ujabbkori kő- és téglaépületek vagy tulnyomó részben kezdetleges deszkabódék. Viszont Kőszegen a régi házak fájának vizsgálata szolgáltathatna adatokat. — [34]Az a tény, hogy a nagybányai, illetőleg fernezelyi római bányákban az ácsolat gesztenyefából készült (Fekete—Blattny l. c. 104), megint csak azt bizonyitja, hogy a rómaiak a gesztenyeerdőt ott találták, mert aki *gyümölcsfát* ültet, az nem azért ülteti, hogy aztán bányafának kivágja. Thoroczkay grófnő közlése szerint a kolczvári gesztenyék előfordulásának körülményei is (öreg fák, kultivált helyektől távol) a spontaneitas mellett szólnak. — [35]Baich Míhály báró megfigyelése. — Szerinte különben a gesztenye a lombtakaró alatt is kicsirázhat és meggyökerezik. — [36]Borb. Vasm. fl. 178. o. közölt méretek aligha vadon termő fákra vonatkoznak. — [37]f. *homosperma* seminibus tribus conformibus, f. *heterosperma* seminibus lateralibus male evolutis. Az utóbbi alaknál néha 2 mag fejlődik nagyra, de ez a tulajdonság is az egyes fákon állandó jellegü. — [37b]Az Aetna 20 m átmérőjü hires gesztenyéje sem egyéb, mint egy évezredekkel ezelőtt kiveszett anyatörzs periferiáján felsarjadzott törzsek csoportja (Schwerin MDDG. 1921, 184; Buscalioni l. c. 1922, 229). — [38]E fáról 2 egykoru, mintegy 100 éves akvarell létezik, egyik a kőszegi Chernel-család, a másik, pontos adatokkal ellátva, Sághy István dr. (Kámon) birtokában, mindkét képről pedig egy-egy kópia a szombathelyi Muzeumban. A Sághy-féle kép szerint a fa kerülete: 6 klafter und 18 zoll. A fatörzs helye ma is meglátszik s egy törzsmetszet még 1914-ben megvolt a mariabrunni Forstversuchsanstalt birtokában, de a háboruban, amikor az intézetet kórházzá alakitották, eltünt s valószinüleg eltüzelték. — [39]Rosenkranz l. c. 382. — [40]Neger, Die Laubhölzer, 1914, 43. — [41]Rikli, Lebensbed. u. Veg. verh. d. Mittelmeerländer, 1912, 61. — [42]Lovass Elemér szerint. — [43]Gesztenyéseink rekonstrukciója nem csupán tájesztétikai, de utilitárius szempontból is megérdemelné a legszélesebb körü propagandát, sőt hivatalos beavatkozást, de nem lehet eléggé hangsulyozni, hogy a rekonstrukciónak nem import-anyaggal, hanem kizárólag ezzel a ritka egészséges és nagymagvu hazai anyaggal kell történnie. — [44]Ugyanezt a jelenséget mutatja az állatvilág is, amennyiben pl. Velem-en *Vipera* és *Salamandra maculata* fordul elő s Végh Gyula bozsoki földbirtokos, iparmüv. muz. igazgató közlése szerint az alpesi és déli fajok találkozása a bogárfaunában is szembetünő. Nevezetes a déli jellemü alga, *Hildenbrandtia rivularis* (determ. Filarszky) előfordulása is a vidék forrásaiban, ahol vérpiros foltokkal élénkiti a köveket. Ez az alga pl. Tirolban is a déli részeken kivül csak az innsbrucki flóraszigeten fordul elő. — [45]Hay. Xeroth. Pflrel. in Verh. z. b. Ges. 1908, 310; Pflgeogr. Steierm. 147. — [46]Bot. Közl. 1914, 122—123. — [47]MBL. 1924. — [48]A Pillitz-emlitette helyen kivül: Köleskepeárok

a Kabhegy alján. Fehérkőárok Herend és Bakonybél között. — [49]Dornyay Béla Bakonyi Turista Kalauz (sajtó alatt). Rátót mellett is van Fenyős dülőnév (Römer, A Bakony, 1860, 9) és Herend mellett a *Taxus* termőhelye alatt huzódó tiszaaljai völgy elnevezés is figyelemre méltó körülmény az őshonosság kérdésénél. — [50]Heinricher Mitt. Nat. Ver. Steierm. 1888; Hay. Verh. z. b. Ges. Wien, 1908, Pflgeogr. Steierm, 1923, 126. A Gentiana tergestina is lényegében csak átalakult alpesi elem. — [51]A területnek még olyan kevéssé tipusos és a kulturától átalakitott részén is, mint Szombathely vidékén, a kisebb alakokat nem tekintve, 18-féle vadszeder van. — [52]A Ják. Magy. Flórájában uj gyanánt leirt többi bakonyi *Rubus* jelentősége jóval kisebb. — [53]Prinz Gyula, Magyarorsz. földrajza, 1914, 65. — [54]Itt gróf Ambrózy-Migazzi István közlése szerint. — [55]Hay. Pflgeogr. Steierm. 162. — 1925. IX. 7-én véletlenül éppen tanuja voltam, amikor a Weizklamm patakja érett terméssel kitépett Peltariákat görgetett. — [56]Boros, MBL. 1924: A drávabalparti sikság flór. alapvonásai. — [57]Hay. ÖBZ. 1913, nr. 7 (Bemerkg. zur entwicklungsgesch. Pflanzengeogr. Ungarns). — [58]Másutt is (Tessin) a gesztenyések kisérő növénye (Furrer, Pflgeogr. d. Schweiz, 1923, 127). — [59]A *Poa Chaixii* Vill. gróf Ambrózy-Migazzi István tanai parkjába ezzel szemben más módon juthatott, mert ez a faj Alsó-Ausztriában is csak a rappoltenkircheni parkban, de nem vadon fordul elő. — [60]A *Veronica spuria*, *Adenophora*, *Veratrum nigrum*, *Senecio campester* előfordulása, a *Prunus fruticosa*, *Clematis recta* gyakorisága, kapcsolatban azzal a ténnyel, hogy e fajok némelyike itt éri el elterjedésének nyugati határát, a *podolikus* flórának egykori, valószinüleg nem csupán keletről, hanem a Morvamezőn keresztül észak felől bekövetkezett előretörésére mutat.

Összefoglalás. Vasvármegye őskőzethegysége (norikum) a steyer subalpinus flórához csatlakozik, mint annak több tekintetben különálló tagja. A megye keleti sikságát az ostffyasszonyfai dombokig a pannonikus flóra boritja, mellyel mint délsteyer-horvát pannonikummal a megyétől délre találkozunk csak ujból. A megye többi része a grázi medencével és a zalai dombvidékkel mint praenorikumi flórasáv átmenet a norikum és a délsteyer-horvát silvosopannonikum között.

A pannonikus flórának u. n. silvoso- és saxoso-pannonikus része nem egyébb, mint a harmadkorvégi flóra autochthon maradványa, mely a vele közvetlenül kapcsolatos illyrikus- (karszt-)flórától a déli (melegségkedvelő) elemek kisebb számával és abban különbözik, hogy a diluvium folyamán eleinte északi (hüvösebb klimát kedvelő), majd pedig steppe-elemeket vett fel magába. A harmadkorvégi flóra maradványaival a pannonikus flóra jelenlegi összefüggő elterjedésén kivül is találkozunk, mint pl. a vasmegyei norikum szerpentinjén és az u. n. praenorikumi flóraszigeteken. Ezek s az ezekhez hasonló flóraszigetek növényzete, valamint a Gleisdorf mellől, tehát a gesztenye jelenlegi elterjedésének egyik határpontjáról késői harmadkori rétegekből kimutatott *Castanea* bizonyitják, hogy ha a harmadkorvégi flóra kényesebb elemei lassan ki is pusztultak, e flórának egy része a jégáraktól nem érintett helyeken a jégkorszakon keresztül is fenn birta magát tartani. Hogy a jégkorszakot megszakitó melegebb időszakok e flórában minő változásokat okoztak, arra a jégáraktól nem érintett területen eddigi ismereteink kézzelfogható adatokat nem nyujtanak.

A pannonikus sikságok (stepposopannonikum) flóráját eleinte az erdős és lápos állapot jellemezte s ennek diluviális nyomaival a Vasmegye keleti részén huzódó síkságon is találkozunk. Az egykori tengermeder fokozatos kiszáradásával flórájuk a környező hegyekről (harmadkorvégi elemek), az északnémet síkságról (balti elemek) és keletről (a voltaképeni steppe-elemek) rekrutálódott.

Az edős és lápos állapotot őrzi még fővonásaiban a praenorikum, mely déli elemeit a steyer-horvát pannonikumból, a praenorikum északi határán fenmaradt flóraszigetekről és a Bakonyból kapta. Ősi (a harmadkor végéig visszanyuló) jelleget a déli elemek előfordulása a praenorikumban csak egyes szigetszerü pontokon mutat. Általában a praenorikum alacsonyabb vidékeink postdiluviális képét tükrözi, amit az is mutat, hogy a keleti (steppe)-elemek szerepe flórájának összetételében elenyésző.

A praenorikumnak mint egységes jellemü flóratagnak megkülönböztetése lényegesen másként mutatja számos növényfajnak elterjedését. Igy a *Fraxinus Ornus, Cotinus, Tilia tomentosa* sat. északi határvonalát nem vonhatjuk a praenorikum területén keresztül, hanem a délsteyer-horvát és bakonyi termőhelyeket csak a praenorikum déli határainak megkerülésével kapcsolhatjuk össze. A *Quercus Cerris* és *Qu. lanuginosa* elterjedését is másként látjuk, mint eddigi erdészeti térképeinken: ezeknek a praenorikum nyugati határán és a norikum területén való szigetszerü előfordulása ugyanis kivül esik e fajok kompakt terjedésének határvonalán.

Az itt kifejtettek ismereteink jelenlegi állásán alapulnak. A kutatás terén azonban megállás nincsen és még Vasmegyének is vannak vidékei, melyek botanikai szempontból igen kevéssé ismertek, igy a Kemenesalja északi része és a sopron-vasmegyei határvidék. A nyugatmagyarországi és steyer bazalthegyek, a vasmegyei és steyer szerpentinhegyek flórájának összehasonlitó tanulmányozása is érdekes eredményekre vezetne. Flóránk multjára nézve azonban a legértékesebb adatokat a vasmegyei barnaszenek Hollendonner által megkezdett vizsgálatától, a villámosi völgy harmadkori phytopalaentologiai anyagának feldolgozásától és a lápvizsgálatok hazai kifejlődésétől várhatjuk.

[Ezt a dolgozatot a Kir. Magy. Természettudományi Társulat növénytani szakosztályának 1925 április 8-án tartott ülésében előterjesztette dr. Jávorka Sándor. Az előadás után dr. Mágócsy-Dietz Sándor, a szakosztály tb. elnökének javaslatára a társulat a munka kiadhatása érdekében átiratot intézett a Vasvármegyei Kulturegyesülethez. (Bot. Közl. XXII. kötet, 1924-1925, 155-156. o.) s a szakosztály elnöke, dr. Moesz Gusztáv ezuton fejezi ki a szakosztály köszönetét mindazoknak, akik a munka gyors megjelenését lehetővé tették.]

Entwickelungsgeschichtliche Pflanzengeographie des Komitates Vas (Eisenburg) und der pränorische Florengau (Pränoricum).

(Résumé.)

I. Das kristalline Schiefergebirge des Komitates Vas schliesst sich zufolge des starken und sicher ursprünglichen subalpinen Einschlages als „das ungarische Norikum“ enge an das angrenzende subalpine Gebiet von Steiermark* (speziell deren Urgebirgsflora) von welchem es 1. durch einen gewissen, besonders im Serpentingebiete von Borostyánkő warnehmbaren Endemismus, 2. durch das Vorkommen einer Anzahl kalkliebender Elemente abweicht. Leztere Tatsache erklärt sich a.) dadurch, dass das Urgestein an vielen Orten mehr-weniger kalkhältig ist, b.) dass der Serpentin auch für die Kalkpflanzen günstig ist. Im Serpentingebiete (warmes Gestein) begegnen wir auch einer Kolonie xerothermischer Elemente *(Quercus Cerris, Danthonia, Thlaspi goesingense* etc.).

II. Die östliche Ebene des Komitates mit den Basaltbergen gehört zum Gebiete der pannonischen Flora. Die Westgrenze dieser Flora wird durch die markanten Punkte Sopron, Ostffyasszonyfa und Gyenesdiás bei Keszthely gekennzeichnet. Es sind dies jedoch nur vorgeschobene Stellungen, denn in der Verbindungslinie dieser Punkte haben wasserreiche Gebiete das Vordringen der östlichen Elemente bis zu der erst in jüngster Zeit erfolgten Entwässerung und Wasserregulierung gehemmt. Was man pannonische Flora nennt, besteht, wie dies am ausdrücklichsten von Hayek betont wurde, im wesentlichen aus zwei genetisch verschiedenen Elementen: 1. der pannonischen Laubwaldflora, welche den Rest der spättertiären Flora dieser Gebiete darstellt, — 2. der Steppenflora, welche erst in späterer Zeit, nach Austrocknung des pannonischen Binnenmeeres von Osten eingewandert ist. Die Flora der erwähnten drei Grenzpunkte besteht zum grossen Teile aus den Elementen der pannonischen Laubwaldflora, bezw. Arten südlichen Ursprunges (auch Karstpflanzen, mediterrane Elemente). Eine Flora ähnlicher Zusammensetzung treffen wir wieder südlich der Linie Windischgraz-Luttenberg, die in Kroatien südlich der Drau weiterläuft und unser Gebiet nicht berührt.

*Dieses wird im Gegensatze zum steirischen Illyricosubalpinum als Noricosubalpinum bezeichnet.

III. Was nach Ausscheidung dieser beiden Gebiete (Noricum, Pannonicum) vom Territorium des Komitates überbleibt. gehört mit dem Grazer Becken und dem Hügellande des Zalaer Komitates einem geologisch, geographisch, landschaftlich und entwickelungsgeschichtlich einheitlichem Gaue, dem pränorischen Florengaue an. In den Grundzügen als alpines Vorland gekennzeichnet (Nadelwälder, Mischwälder, calluneta, subalpine Pflanzen an Standorten, wo ihr Vorkommen kein rezentes sein kann, Häufigkeit von *Cyclamen*, *Primula acaulis)*, ist das Pränoricum ein Bindeglied zwischen der steirischen noricosubalpinen Flora und der pannonischen Laubwaldflora von Südsteiermark und Kroatien, während die Elemente der pannonischen Steppenflora in ihm eine ganz untergeordnete Rolle spielen. Vom noricosubalpinen Gebiete unterscheidet es sich durch die geringere Zahl der alpinen Elemente, bedeutende Anzahl der südlichen Arten und durch den Weinbau, von der südsteirisch-kroatischen Flora durch den heute noch klar erkennbarem Karakter eines Wald- und Sumpfgebietes, dem starken alpinen Einfluss, und die nur sekundäre Bedeutung der jedenfalls in jüngerer geologischer Zeit eingewanderten oder sich wieder ausgebreiteten südlichen Arten. Im Osten grenzt das Gebiet an den Bakonyer Wald, welcher sich als Folge der längeren Entwickelungsgeschichte 1. durch die grössere Zahl der südlichen Elemente, unter denen sich besonders auch viele Elemente der Karstheide befinden, 2. durch besonders bezeichnende und oft selbst gegenüber dem Noricum auffallende alpine Karakterzüge, 3. durch einen gewissen unzweifelhaften Endemismus unterscheidet. Im Norden grenzt unser Gebiet in einer besonders landschaftlich bereits weniger typischen Entwickelung an die südlichen Ausläufer des Wiener Beckens, eines der Lage nach gleichfalls alpinen Vorlandes, in welchem aber bereits die von der kleinen ungarischen Tiefebene her eingedrungene pannonische Steppenflora dominiert. Die Ebene des Somogyer Komitates, das unser Pränoricum in südöstlicher Richtung begrenzt, fühlt nur mehr schwach den alpinen Einfluss, weist dagegen umsomehr südliche Elemente auf, während die östlichen Typen auch in ihrer Flora kaum zu Wort kommen.

Eine besondere Bedeutung für die Geschichte des pränorischen Florengaues haben die xerothermischen Inseln, die sich von Graz angefangen am Nordrande unseres Gebietes, wo dasselbe an das Subalpinum grenzt, nach Ungarn herüber und weiter am Westrande des Wiener Beckens verfolgen lassen. Die Zusammensetzung der Flora dieser Inseln ist eine sehr verschiedene und heterogene, wobei noch besonders auffallend ist, dass der Westrand des Wiener Beckens vielfach einen noch stärkeren südlichen Karakter aufweist, als der Nordrand des südlicher gelegenen Grazer Beckens. Gemeinsam ist bei diesen Floreninseln die

Tatsache, dass die Mehrzahl ihrer Pflanzenarten vom kompakten Areale der Art herausgerissen, oft sehr isoliert vorkommt. Im Eisenburger Komitate ist ausser dem bereits erwähnten Serpentingebiet von Borostyánkő in dieser Hinsicht besonders der Südosthang des Geschriebenen Steines zwischen Kőszeg und Városhodász bemerkenswert, wo auch die Edelkastanie ausgedehnte Wälder bildet. Der Ursprung dieser Floreninseln, die sich an den einstigen Ufern des tertiären Meeres hinziehen, kann an diesen nie vereisten Standorten bis zum Spättertiär zurückgeführt werden und wird diese Frage an Hand der Erörterung der Spontaneität der Edelkastanie einer Untersuchung zugeführt. Die diesbezügliche Beweisführung hat Verfasser in seiner Arbeit „Der letzte Kastanien-Urwald in Ungarn" (Mitt. D. Dendr. Ges., 1925) zusammengefasst.

Unser alpines Vorland, das Pränoricum hat seine südlichen Elemente aus 3 Richtungen empfangen: 1. vom Süden her, d. h. aus dem südsteirisch-kroatischen Silvosopannonicum, wobei bemerkenswert ist, dass einzelne Elemente dieser Flora im steirischen Anteile des Gebietes weiter gegen Norden vorgedrungen sind, als im Eisenburger Komitate (in natürlicher Übereinstimmung mit der Tatsache, dass die Nordgrenze des südsteirisch-kroatischen Silvosopannonicum in südöstlicher Richtung läuft, sich also von der Südgrenze des Eisenburger Komitates *entfernt*.) — 2. Vom Norden her, d. h. aus der Flora der xerothermischen Inseln. In einzelnen Fällen lässt sich das aus zwei Richtungen erfolgte Vordringen sehr deutlich verfolgen, in anderen Fällen fliessen die beiden Areale mehr—minder ineinander. Besonders interessant ist das Vorkommen der *Peltaria* an der Raab bei Szentgotthárd und Körmend, da die Pflanze an diese Standorte fast sicher aus der Weizer Klamm, also von einer Stelle gelangte, an welcher sie als tetiäres Relikt betrachtet werden kann. — 3. Von Osten her. Der östliche Teil des Pränoricum steht nämlich unter dem Einflusse des Bakonyer Waldes. Hiebei ist zu bemerken, dass der Bakonyer Wald einen bedeutend stärkeren südlichen Karakter aufweist, als das südsteirische Pannonicum. Besonders gilt dies für eine ganze Reihe von Karstpflanzen. — Das Pränoricum selber hat nur vereinzelte Standorte, an welchen sich wärmeliebende Elemente durch die Eiszeiten erhalten konnten, so z. B. die Basaltberge von Gleichenberg. Es ist auch anzunehmen, dass z. B. *Castanea*, welche im Pliocän bei Gleisdorf nachgewiesen wurde, und deren heutige Nordlinie über Gleisdorf läuft, sich während der Eiszeiten auf das Basaltgebiet von Gleichenberg zurückzog, hier, sowie auf der Floreninsel Kőszeg—Városhodász, weiters auf den Basaltbergen des östlichen Bakonyer Waldes die Eiszeiten überdauerte und dann von diesen Refugien aus sich wieder ausbreitete.

Die Fixierung des Begriffes Pränoricum entspricht einer Notwen-

1.

2.

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

3.

4.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

digkeit, denn die Nordgrenze der Verbreitung gewisser Arten (z. B. *Fraxinus Ornus*, *Cotinus*, *Tilia tomentosa)* kann nicht durch einfache Verbindung der südsteirisch-kroatischen Standorte mit den Standorten im Bakonyer Walde quer durch unser Gebiet gezogen werden, sondern man muss die Standorte der 2 Gebiete mit Linien verbinden, die den pränorischen Florengau von Süden umgürten.

Auch die Bedeutung des Raabflusses steht in einem anderen Lichte. Der Flusslauf ist nicht, wie Borbás angab, der stromaufwärts führende Wanderweg der Pusztenflora gegen Westen, denn östliche Arten spielen im pränorischen Gebiete eine kaum nennenswerte Rolle. Es steigen hingegen mit dem Flusse eine Reihe subalpiner Elemente herunter (in vereinzelten Fällen, z. B. *Peltaria*, auch Arten der xerothermischen Inseln), und weiters bildet der Flusslauf den gegen Norden führenden Weg für eine Reihe südlicher Arten *(Succisella*, *Fritillaria* etc.).

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

I. II. tábla: Képek a czáki ősgesztenyésből.

A Deutsche Dendrologische Gesellschaft és elnöke, dr. gróf Schwerin Frigyes ajándéka.

1. A czáki ősgesztenyésből. Az előtérben, az erdő belsejében egy parcella felszántva. Mögötte az erdőben a legöregebb fák még gesztenyék. Az utánna következő nemzedék is e helyen még tulnyomó részben gesztenye, mig ellenben a bozót a legkülönbözőbb fák keverékéből áll, melyben a fiatal gesztenyecsemeték már csak nehezen küzdenek a létért.
2. A *három király gesztenyéi* a czáki mezőkön, mint az egykor idáig terjedt ősgesztenyés emlékei. E fák alól nézte az 1893-évi hadgyakorlatot I. Ferenc József, Vilmos német császár és Albert szász király. A fák kerülete: 435, 426 és 468 cm (mellmagasságban mérve)
3. Csavarodott törzsü öreg gesztenye a czáki őserdőben. Kerülete: 549 cm.
4. Csomoros (rákbeteg) öreg gesztenye a czáki őserdőben. Kerülete: 605 cm. A háttérben fiatal gesztenyesarjerdő elszórt fenyőkkel (Picea).

*A képek **Mályusz Egyed** kir. törvényszéki tanácselnök felvételei.*

A Vasvármegyei Muzeum.

Irta: báró Miske Kálmán.

Vármegyénk muzeumáról az első összefoglaló munkálatot oly időben bocsátjuk közre, amikor a muzeumunk multjára való visszaemlékezés több örömöt nyujt, mint a világháboruval kezdődő s a trianoni diktátummal szankcionált szomoru jelen. Mert nem csupán a minden lépésnél elénk meredő anyagi akadályok azok, melyek müködésünket állandóan gátolják, hanem az „erőszak békéje“ bennünket közelről is sujtott, elrabolva tőlünk vármegyénk nyugati és déli részeit.

Mégis, e sulyos viszonyok között is, a további munkára erőt és kitartást ád azokra a férfiakra való visszaemlékezés, akik pusztán lelkük ideálizmusától vezérelve alkották meg muzeumunkat, megalapozva ezzel azt, aminek kifejlesztése a magyar jövendő szempontjából ma mindenekfölött fontosnak mutatkozik: a helyi kulturát! E férfiak *Lipp Vilmos* és *Kárpáti Kelemen*; az előbbi, akinek nevéhez füződik Kulturegyesületünk elődének, a Vasmegyei Régészeti Egyletnek és a Régiségtárnak megalapitása s akinek széles látókörü, gazdag munkaprogramja még ma sincs teljes egészében végrehajtva; utóbbi, akinek nevéhez füződik a Régészeti Egylet átalakulása Kulturegyesületté, a Kulturegyesület hatalmas fellendülése, a Muzeum megalapitása és az a megbecsülhetetlen munka, melynek eredménye nem csupán a Régiségtár továbbfejlesztése, hanem muzeumunk egyik diszének, a Néprajzi tárnak létesitése is.

E két férfiu neve mindenkorra elválaszthatatlanul egybeforrott Vasvármegye kulturájával s emlékük, mint követendő példa, mindenkor a tiszta idealizmus fehér palástjában fog ragyogni.

Az ő müködésük még Vasvármegye egész területére vonatkozott s éppen ez is egyik momentum, mely a jelen nehéz körülményei között további munkára és kitartásra ösztönöz bennünket. *A Vasvármegyei Muzeum az integer Vasvármegye tükre* s meg is akarjuk annak tartani, mert munkánkat az a meggyőződés vezeti, hogy vármegyénk minden talpalatnyi földje ezer esztendő jogán mindenkor a mienk, de a mi testvéreink azok a magyarok, németek, horvátok és vendek is, kiket Trianon tőlünk elszakitott s akik közül a nem magyar ajkuaknak eredeti hazájukból való beköltözésük idején a magyar Őrvidéken magyar vendégszeretet adott uj hazát.

Ezek előrebocsátása után reátérünk muzeumunk egyes osztályainak leirására.

I. Régiségtár.

A régiségtári osztály az 1908-ban megnyilott Muzeum földszinti három termében nyerte elhelyezését. Alosztályai I) praehistorikus, II) a római, III) a népvándorlási, IV) hadtörténelmi, V) a numizmatikai. A római és történelmi korokat kiegésziti az alagsorban elhelyezett lapidarium. Ez osztály anyagát a megszünt „régészeti egyesület“ és a „kulturegyesület“ gyüjteményei, állami és magán letétek képezik. A tárlók vasszerkezetü, úgy faszerkezetü, Hofmuseumi és szombathelyi typusu szekrényeit részben a magyar kormány bőkezüségének, részben egyesek ajándékának köszönhetjük. Az I. számu terem a praehistorikus gyüjteményt, a II. a római kori gyüjteményt, a III. terem pedig a népvándorláskori és hadtörténeti gyüjteményeket mutatja be. A numismatikai gyüjtemény alkalmas helyiség hiányában egy azt bemutató tárlóban a II. számu teremben nyerte szerény elhelyezését.

I. Alosztály „praehistoria.“ *Velem szt-vidi* gyüjteménye következtében világhirü praehistorikus alosztályunk fejlődési története a következő: Alapját a „vasmegyei régészeti egyesület“ buzgó vezetője, Lipp Vilmos, premontrei rendi tanár vetette meg. Munkáját a felejthetetlen emlékü Kárpáti Kelemen folytatta, ő a gyüjtemény mai jelentőségének alapját azzal vetette meg, hogy az 1896-ban Velem Szt Viden előkerült nagy bronzleletet megvásárolta a leendő Muzeum számára. A Kulturegyesület létesitése után amely keletkezését ugyszólván kizárólag Kárpáti Kelemen fáradozásának köszöni, az osztály őre br. Miske Kálmán lett. Kárpáti Kelemen és az utóbbi fáradozásának sikerült az állam érdeklődését e nagybecsü lelőhelyre felhivni és a Muzeumok és Könyvtárak főfelügyelőségénél szakszerü kutatások eszközléséhez évi hozzájárulást biztositani.

Velem Szt Videt a praehistorikus tárgyakkal kereskedők már rég ismerték, de a lelőhelyet titokban tartották. A kikerülő leleteket részben kőszegi ódondászok, részben pedig Pfistermeister nevezetü kőszegi harangöntő vette meg. Az ódondászok egy bécsi közvetitő segitségével nagy nyereséggel értékesithették a leleteket, mig a harangöntő azok pompás bronzanyagát üzemében feldolgozta. Ezt a Velem Szt Viden keletkezett rablókutatást ott szigeti Molnár Mihály létesitette. Ez annak idején még Itáliában katonáskodván megismerkedett az ottani Muzeumok révén az ily leletek becsértékével. Saját földterületén, ugy szomszédokén azok után kutatott; ugy a Szt Viden mások által talált leleteket dohány, vagy legtöbbnyire jó szó és rábeszéléssel maga számára, illetőleg kereskedése számára megszerezte.

Az igy kőszegi ódondászokhoz bekerülő leleteket br. Miske Kálmán e városban történt letelepülése utáni években szorgalmasan vásárol-

ta. A gyüjtemény idővel felszaporult és lakásának folyosóján egy üvegszekrénybe került. A kőszegi kereskedők a lelőhelyet semmi áron sem akarták elárulni, viszont szigeti Molnár is titokban tartotta a község lakói előtt az értékesitési helyet. De a véletlen ezen titoktartást meghiusitotta, amennyiben rövid idő multán, hogy a kis gyüjtemény a folyosó üvegszekrényébe kikerült, ott azt a rendesen vajat a házhoz szállitó Kápiller Györgyné velemi lakos meglátván elárulta, hogy felső szomszédja, szigeti Molnár Mihály szokott ilyeneket a községben gyüjteni és hogy azok a Szt Vid-ről kerülnek ki. Ez 1896. április hó 12-én történt. Nevezetes dátum a nevezetes lelőhely történetében, mert ennek délutánjától kezdődőn Szt Vid bevonult a praehistoriába s a praehistorikus leletek zugkereskedéséből ugyszolván teljesen kikapcsolódott. Rablókutatásos leletjeit most már részben gróf Széchényi Rezső, de túlsúlyban br. Miske Kálmán szerezte meg. Ez évnek május hó végén találta földforgatás alkalmával egy nagyobb edényben Bóna János velemi lakos a már fenebb emlitett nagy bronzleletet, melynek legnagyobb részét Kárpáti Kelemen a létesitendő Muzeum számára, egy részét a Magyar Nemzeti Muzeum és kisebb részét br. Miske Kálmán vette meg, gyüjteménye számára.

Már 1896-ban szerényebb ásatások történtek és pedig Gróf Széchenyi és Br. Miske magán költségén, de komoly stilusban ezek csak a Muzeumok és könyvtárak 1898-ban folyósitott segélyezése után kezdődtek meg. Ez első julius hóban történt ásatást, Kárpáti Kelemen és Br. Miske Kálmán vezette. Már ez első terjedelmesebb ásatás megmutatta Velem Szt. Vid praehistorikuskori kutatásra vonatkozó jelentőségét, mert bizonyitékát hozta annak, hogy ott egymáson fekvő rétegei vannak a neolithkor, a bronzkor, az első vaskor (ugynevezett Hallstatti kor) és a keltákkal kapcsolatos La-Téne kor-nak.

Az ásatások ezen időponttól kezdődőn évente a Muzeumok és könyvtárak főfelügyelősége által e célra adott segélyezéssel folytatódtak 1915 évig. A tudományos eredményeket, melyek minden várakozást felülmultak, a következő tények rövid felsorolásával összegezhetjük: *Elöször is* Velem Szt. Vid szakadatlanul való lakottsága, az az, hogy Velem Szt. Vid már a kőkor- s rézkorban is emberi lakóhelyül szolgált, a bronzkor kezdetétől pedig a praehistorikus idők befejeztéig az ősember állandó lakóhelye volt. De lakóhely volt az a római, népvándorlási és késő középkorban is egészen a jelen korig. Tehát első telepitése a Kr. szül. előtti 4000 évvel kapcsolatos, szakadatlan lakottsága pedig körülbelül 2300-ban Kr. sz. e. kezdődött. *Másodszor is* bebizonyosodott, hogy Szt. Vid Közép Europa egyik legnagyobb bronzötvöző és bronzöntő telepe volt, amely ötvöző telep a rendszerint előfordulóktól elütőn nem az ónt, hanem az antimont használta fel ily célra. *Harmadszor is,* hogy igy teljesen minden ónimportól füg-

getlen lévén, bronzát korlátlan mennyiségben gyárthatta, igy a bronzbeszerezhetés és bronztárgy készitésnek egy központja lett és természetesen bronzkereskedelmi gócponttá is fejlődött. És itt kell megemlitenünk, hogy a velemi bronzot jellegzetes tulajdonsága miatt (a réznek ón helyett antimonnal való keverése) a máshonnan származó bronzoktól meg lehet különböztetni s e jellegzetessége révén megállapitható, hogy kész bronzkészitményei nem csak a mi praehistorikus provinciánkba jutottak, hanem, hogy kereskedelmi összekötetések kapcsolták Szt. Videt egybe Bosniával, Istriával, Karinthiával, Italiával, Tirollal, Svájccal, Bajorországgal, Württenberg-gel, Sziléziával, Posen-nel, Nyugat Poroszországgal, Brandenburg-gal, Mecklenburg-gal, Svédország-gal, és végre a Szármát sikság területével is. *Negyedszer is*, hogy kizárólag lakó telep jellege dacára, (mert sajnos a hozzátartozó sirmezők helyét még ma sem tudtuk megtalálni) mégis a rétegezés zavartalansága és rendszeressége következtében korrendi meghatározásokra is alkalmas s mint ilyen kiváltságos telep. *Ötödször is* rétegei és leletjei alapján megállapitható volt, hogy Szt. Vid ama helyek egyike volt, hol a vasérceket legelsőbben dolgozták fel. Eleinte azonban a sztvidi ősember a vasat még nagy értéknek ismerte és értékelte is, csakis a reá következő „első vaskor“ használta fel a vasat már nagyobb mennyiségben eszközök készitésére is.

A Velem szt-vidi ásatásokat kezdetben Kárpáti és Miske együttesen vezették, 1901-től Miske, kinek a 10-es években Neogrády Gilbert premontrei tanár és muzeumi régiségtári őr segédkezett. Egyébként a szakszerü ásatásokon Bella Lajos, praehistorikus kutatásunk öregmestere is többizben résztvett, két izben (1902 és 1903) pedig dr. Török Aurel egyetemi tanár, a hirneves anthropologus, a makrokephal sirok feltalálásánál, illetőleg azok utáni kutatásnál.

A Szt Vid tudományos jelentőségéről ismertetések jelentek meg az Archeologiai Értesitő, a Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, a Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft, a Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie és az Archiv für Anthropologie cimü tudományos folyóiratokban. Mint külön álló mü megjelent Velem Szt Vid őstelep monographiájához annak I-ső kötete táblákkal „a rablókutatásokat“ ismertetve. Az ismertetések Kárpáti Kelemen, dr. Török Aurél, dr. Helm Ottó königsbergi egyetemi tanár és br. Miske Kálmán tollából kerültek ki.

Az igy rendszeres ásatások révén nagybecsü gyüjteményanyagot, tetemesen szaporitotta az 1911-ben a Muzeumok és könyvtárak főfelügyelősége felterjesztésére az állam által megvett és *örök letétkép* a szombathelyi Museum gondozására bizott br. Miske-féle szt-vidi gyüjteményt.

Az ásatások a nagy háboru utolsó éveiben, a vörös rémuralom és az ellenforradalom alatt szüneteltek. Csakis 1921 évben már consolidalo-

dó viszonyok között kezdődtek meg ujból, a szombathelyi pénzintézetek nemeslelkü támogatása révén Miske muzeumi igazgató és dr. Tompa Ferenc, a Nemzeti Muzeumtól hozzánk beosztott muzeumi segédőr vezetése, illetőleg közremüködésével. Ezt követte az 1922-ben gróf Mikes János megyéspüspök bőkezü subventionálása következtében lehetségessé vált nagyobb ásatás, melyen Miske vezetésével Tompa Ferenc és mint a Nemzeti Muzeum kiküldöttje Bella Lajos vett részt. 1923-ban pedig Miske már ismét állami subventioval dolgozhatott a Szt Viden.

Az évtizedeket felölelő rablókutatások és szakszerü kutatások dacára Szt Vid ma sincsen még teljesen kimeritve, mert területének még több mint egy harmada kikutatlan s a temető is ismeretlen.

A praehistorikus gyüjtemény egyébb szaporulatait a még szakszerü folytatásukat váró, Nemes Csón (1897) és Tömördön (1905) eszközlött próba ásatások utján szerezte be. Mindkét neolith-kori telep, amely folytatódik Kőszeg-Paty határához tartozó cserháti pusztán, nagy reményekre jogosit fel különösen nagy kiterjedésénél, leletjeinek typusánál s azon körülménynél fogva, mert tisztán csak neolith-kori telepek szakszerü feltárásában a mi praehistorikus kutatásunk ma még igen szegény. Sajnos ezen oly fontos feladat keresztülvitelére az anyagi lehetőség még nem volt meg.

A legutóbbi mult a Ságh-hegyről is hozott szaporulatot amennyiben itt a soproni főgimnázium Szt. Astrik cserkész csapatával Miske ásatott 1923-ban. Ezen sajnos a bazalt kitermelés folytán végpusztulásra itélt, érdekes geologiai képződésü hegynek tetején elterülő sik a praehistorikus időkben és később is a lába körül elterülő sikság lakói számára az őket fenyegető veszély elől „mencshelyül" szolgált. Leletjei bizonyitják, hogy menedékül szolgált a neolith, a korai bronzkorban, a vasat előző korban, az első vaskor fiatalabb szakaszában és a La Téne kor még meg nem határozható szakaszában. A történelmi korban azt hasonló céllal felkeresték a rómaiak, utóbb pedig szlávok. De az Árpádok korában is ezen célra szolgált, mit e korból ott lelt jellegzetes cseréptöredékek és az itt ott még megmaradt körfalazat épitési módja bizonyitanak. Ez utóbbiak igazolják némileg a Kemenesalján elterjedt népmonda ősi eredetét, mely szerint Vak Béla idejét megelőzőleg ott a hegy tetején egy vár állott volna amelyet a királynak szándéka volt ismét helyre állittatni, de ezt a környezete nem óhajtotta, azt állitván néki, hogy a vár túlnagy terjedelmü. Hogy erről az állitásról a vak királyt meggyőzzék, egy egész napon keresztül hordszéken a falak körül hordták, azt állitván, hogy a várfalat csak egyszer kerülték meg. Igy megtévesztvén a szegény vak királyt, az szándékáról lemondott, a vár pedig összedült.

Ugyancsak egy kisebb, az első vaskor elejéről származó nekropolis is várja feltárását Magyar Gencs (Kajmát nevü dülő) határában. Itt 1924 őszén sikeres probaásatást rendezett Horváth Tibor Antal premontrei tanár, muzeumi régiségtár-őr.

A háboru és a reá következő forradalmak alatt a muzeum épületét iskolai célokra használták fel, minek következtében az egyes tárlókban elhelyezést, illetőleg elraktározást oly tárgyak is nyertek, amelyek nem a szakosztály anyagát képezték. Ennek következtében a régiségtár praehistorikus osztálya chaos-szerüvé lett, ugy hogy azt később teljesen ujonnan kellett rendezni. Ez a körülmény egyuttal egy ujabb, modern igényeknek megfelelőbb leltár felfektetését is szükségessé tette. A praehistorikus osztály rendezésénél teljesen uj, tudtunkkal még sehol sem alkalmazott módszerrel tettünk a megszokott tudományos keresztülvitel mellett kisérletet. Ezen uj felállitásos mód a „*biologiai,*“ melyet a gazdag szt vidi és azokat kiegészitőn az egyébb lelhelyekről előkerült leleteknek aránylagos bősége engedett megvalósitani. Az ilyen systemás felállitással elsősorban is oktató célt vélünk elérhetni, azaz szándékunk a laikus szemlélő közönséggel megismertetni a történelem előtti idők kulturfejlődésének történetét, ugymint eszközeiknek használatát, készitési módját, iparukat, életmódjukat. Ezt tárgyak bemutatásával, modellekkel, és magyarázó rajzokkal véljük elérhetni. Egyelőre még csak a tárgyak kiállitása történt meg. A magyarázó képek elkészitése most van folyamatban, a modellek elkészitése tervbe véve. Gyüjteményünknek ez a kulturbiologiai része az első terem közepén álló, szombathelyi typusu üvegfalas szekrényben I-IV szám alatt van, még pedig az I számu szekrény kő- és rézkori, II. bronzkori, III első vaskori, IV pedig La Téne-kori kulturát mutat be.

A gyüjtemény egyébb anyagának felállitása tudományos rendszer betartásával történt meg és pedig tekintettel Szt. Vid jelentőségére nemcsak az általánosan dívó typologiai, hanem különleges bemutatással (korrendi beosztás, praehistorikus idők bányászati, bronzötvöző és bronzöntő, bronzot feldolgozó lelhelye, praehistórikus idők kereskedelmi gócpontja.) Az V-ös számu szekrény bemutatja Szt. Vid őstelep kulturfejlődési történetét, a lelőhely kőkori és rézkori kulturáit, a bronzkor mindhárom (korai, közép és késő) korszakát. A Szt. Vid leletek alapján megállapitható volt „vasat előző szakasz“ leletjeit: „karikapénz,“ valamivel később „tüzőár“ az „első vaskor idősebb“ és a reá következő ugyanezen fejlődéses kor fiatalabb szakaszát; egy kis gyüjteménnyel Szt. Vid skytha leleteit amelyek időkora az előbb emlitett „első vaskor fiatalabb szakasza“ és a praehistorikus provinciánk területére nyugatról beözönlő kelta népnek La Téne kulturája közé esik Szt. Vid illyr lakósága ezen kulturát részben elsajátitja, de másrészt a régi kulturájával tovább él. Ezt mutatja be Szt. Vid „kor La Téne kori“ felállitása. Ezt követi a közép La Téne és késő La Téne szakasz leletanyaga, majd római kori, népvándorlás kori, késő középkori és ujkori leletjei. A szekrény felső polcain a különböző fejlődési korok keramikájának választékos gyüjteménye. A legalsó polcon pe-

dig a balta fejlődéses története kőkortól kezdődőn minden praehistorikus időn át.

A VI számu Hofmuzeum-typusu vas szekrény Szt. Vid bányászatát, kohászatát, bronzfeldolgozó tevékenységét és kereskedését mutatja be. Az alsó polcon a nyersanyag, amint az a rétegekben találtatott, tehát antimon és rézérc, az ércek zuzásához alkalmazott kőlapok, ütőkövek és kősulykolók. Az ércek olvasztására felhasznált fujtató és a rézkiolvasztástól származó „rézkő", miként a rétegben talált antimonium crudum és rectum. Következik a nyersanyag elsőleges alakitása mint cipók; de ez a szállitásnál nehézséget okozván annak e cél megkönyitésére rudak, tusok, karikák és sarló alakban való öntvényei. Öntő tégelyek és öntő kanalak, öntő formák, az ezek készitésére használt kereszt és kupás vágók bronzból, a köpük készitésére szolgáló öntő ékek. Öntés céljára gyüjtött apróbb bronztöredékek választékos sorozata. Majd a vasnak kohászata idevágó leletekkel és pedig: A magasabb hőfok elérése céljából felhasznált, a rétegben néha előforduló „aszfalt", a kohászatra feldolgozásra kerülő limonit és babérc leletek és ugyancsak a tüz hevitésére felhasznált mangánérc leletek. A vaskohászatnál használt fujtató s az eljárás produktumai: friss tüzsalak és buborékos salak. A vasak primär alakitása és „vasmedve," amely feldolgozását várta. Végül néhány Szt. Viden előfordult ólom lelet. E fém kiolvasztási módjáról egyenlőre nem sokat tudunk.

A második polcon öntőminta gyüjteményünk egy része (összesen 53 darab) ugy a már kész bronztárgyak végleges elkészitésére használt szerszámok sorozata. Igy keresztvágó, holdasvágó, lapos vágó, egyenes vágó, hegyes vágó és fürészlapok. A bronzedény trébeléshez szükséges eszközök, még pedig: egyengető kalapács, tágitó verő, üttető kalapács és tányérverő, ülővágó és szarvasülő. Ugyancsak bronzmunkálati szerszámok a reszelők, középlő furók és diszitő poncolók, végre aklák, kalapáccsal formált bronzok.

A harmadik polc a kereskedelmi összeköttetéseket mutatja be s az ezeket feltüntető térképet.

VII számu szekrényünk a már megszokott typusos muzeális felállitással hozza Szt. Vid bronztárgyait, VIII számu annak faragott és megmunkált csontleletét, üveg- és zománcgyöngy leleteit. Továbbá a rétegekben talált magvakat, kőzeteket és vegyelemzett tárgyakat. A legfelső polcon hozzuk a Szt. Viden talált első makrokephal koponyát, ama leletek kiséretében amelyek a kettős számu makrokephal csontváz felett találtattak. (II és III számu makrokephal koponya csontvázakkal együtt letétkép a bpesti anthropologiai gyüjteményben van.)

A IX számu szekrényben Szt. Vid különféle korból származó vasleletei typologikus felállitásban, X. szekrényünkben pedig ugyancsak igy az apróbb keramika.

XI számu szekrény: Ságh hegy refugium-leletei és a magyarkeresztesi 1910-ben talált kincslelet, ugy összehasonlitó anyag Wotsch, Laibach, Kyrosról.

A XII számu tarló kivonatos leletekkel bemutatja a „kőkorszak“ kulturfejlődésének sorozatát. Végre XIII és XIV számu szekrény a keramikát, ugyancsak korrendi felállitásban.

A Muzeum ezen alosztálya ujra 1922. okt. 1-én nyilott meg. Rendezte br. Miske Kálmán muzeumi igazgató. Az uj leltár felfektetésénél dr. Tompa Ferenc segédkezett.

II. Alosztály „rómaikori gyüjtemény.“ Ez alosztály anyaga tulnyomó részében Savaria területén, kisebb részében Alhón és Sitkén előkerült leletekből áll, ezenkivül néhány idegenből került lelet is van a gyüjteményben, melynek alapját Lipp Vilmos vetette meg. Az anyagot Kárpáti Kelemen tetemesen szaporitotta azzal is, hogy az alhói tumulusok néhányát 1907-ben kikutatta. Kárpáti Kelemen tankerületi főigazgatóvá való kinevezése után, midőn br. Miske Kálmán mint államilag alkalmazott igazgató lett a Muzeum vezetője, a régiségtár őre Neogrády Gilbert premontrei tanár lett, aki többszörösen 1912-ben és 1913-ban Sitkére kiszállva, az ott létezett római lakótelepről nem egy értékes leletet hozott magával, szakszerün végzett ásatások eredményeképen. Neogrády áldásos müködésének a bekövetkezett háboru, a forradalom és ellenforradalom vetett véget. A consolidált állapotok visszatértével a lemondott Neogrády Gilbert helyébe, Horváth Tibor Antal premontrei tanár lett a régiségtár őre.

E gyüjtemény a II számu teremben nyerte elhelyezését typologus felállitással. Az I számu szekrény a római kori feketitett edényt, a II a vörösre égetettet, ugy az e korhoz vágó különféle vasleleteket, III számu szekrény a ritka terjedelmü római kori üveggyüjtemény egy részét és ezen korból származó kisplastikai gyüjteményt. A IV számu szekrény a lucernakat (mécsesek) és üveggyüjtemény második részét. V számu szekrény római kori bronzékitő szereket, karkötőket, a fibulák majdnem teljes fejlődéses történetét, tükröket, és más tárgyakat, többek között egy teljesen ép bronzból készült egykaru mérleget: végre az üveggyüjtemény különleges alakitásos példányait; VI számu szekrény szép választékkal a „terra sigillata“ edények és azokból származó töredékeket és a ritkaság számba menő „terra nigra“ edényeket, ugy a legnagyobb ritkaságok közé sorozandó „festett római edényeket“. A VII számu szekrény a ritkábban előforduló egyes edény typusokat, a mécsesek készitésére szolgáló agyagmintákat és a ritkán előforduló mázas edények gyüjteményét tartalmazza.

A középen álló hosszu faszerkezetü faszekrényben elhelyezését nyerte a faragott csontgyüjtemény, a rómaikori gyürü és metszett kő gyüj-

temény, üveggyöngy és borostyánkő piperék gyüjteménye. A szekrény másik oldalán a római ifjak nyakát ékesitő bulla; csatok, kulcsok, bronztük és az orvosi eszközök gyüjteménye, ugy végre apró cseprő más bronzokat.

A teremben külön állványon három amphora áll, az ablak mélyedésekben ólom sarkophagok (egyike maskokkal diszitett). A középen álló szekrényen, ugy a falon elhelyezett polcokon kisebb kőszobrok töredékei.

Az egyik ablak elött vasszerkezetü alacsony üvegszekrényben nyerte egyenlőre, mig alkalmas lokalitás hiányzik, szerény elhelyezését a numismatika, melyre még később visszatérek.

A gyüjteményt uj felállitásában rendezte Dr. Tompa Ferenc, nemzeti muzeumi hozzánk beosztott segédőr Horváth Tibor Antal segédkezésével. Leltárát Horváth Tibor Antal fektette fel dr. Tompa közremüködésével.

III Népvándorláskori Alosztály. Gyüjteményünkben népvándorláskori leletek hosszu időn át vármegyénk területéről alig voltak. Igy ezen kort régiséggyüjteményünkben idegenből jött leletek képviselték. Ezek egyrészt a Lipp Vilmos által a „régészeti egyesületnek“ testált „keszthelyi“ és ugyancsak az általa megszerzett „csornai sirlelet“ voltak. Már már le is mondtunk ama reményről, hogy gyüjteményünk e részében számottevő vasmegyei anyagunk legyen, mikor is szerencsés véletlen révén dr. Tompa Ferenc muzeumi őr arról értesült, hogy Szombathely közelében fekvő Kis és Nagyasszonyfalva helyiségek határában leletek fordulnak elő. Utánjárására sikerült néki Soós Lajos és valamivel később Horváth János asszonyfalvi lakósoktól néhány leletet megszerezni. Ezen leletek rendkivüli nagy jelentőségét azonnal felismerte; gróf Mikes János megyéspüspök bőkezü anyagi támogatása következtében pedig ama szerencsés helyzetbe jutottunk, hogy még ezen felfedezési évnek nyár elején, 1922-ben Asszonyfalván próba ásatást rendezhettünk. E próba ásatást dr. Tompa és Horváth Tibor Antal vezették, kik is megállapitották, hogy ott egy kiterjedt népvándorláskori sirmezővel állunk szemben.

Nem akarván a lelőhely szakszerü ismertetése elibe vágni csak azt akarjuk itt egyenlőre megjegyezni, hogy a leletek igen kora népvándorlás idejére visznek vissza. Ma már száz és néhány sirt tártunk fel, érdekesebbnél érdekesebb leletekkel.

A szakszerü ásatásokat állami hozzájárulással 1923-ban és 1924-ben végeztük. Sajnos ezeket közbenjött akadályok következtében, bár az ásatási összeg állami subventióját megkaptuk, ez évben nem állott módunkban folytathatni.

E bár még kicsiny, de érdekes és értékes gyüjtemény felállitási helyét a III. számu teremben nyerte, hol is a római alosztály terméből

kilépve az ajtótól jobbra eső szekrényben látható. E szekrényben sirok szerint kerül kivonatosan bemutatva a leletek anyaga.

Az ajtótól balra elhelyezett tárlóban pedig a most már csak összehasonlitási anyagként szereplő Lipp Vilmos-féle értékes keszthelyi leletek állanak.

E gyüjtemény rendezését és leltározását Horváth Tibor Antal végezte.

IV. Alosztály „Hadtörténelem" (Fegyvertár). E gyüjtemény kis része még a „régészeti egyesület" anyaga, tulsulyban pedig letétkép van itt elhelyezve. Felállitásos elve a chronologikus; az időkori beosztása a különböző uralkodó házak korával vág össze.

Az I-ső számu vasszerkezetü tárló a X—XIII század, tehát az „Árpádok" korához vágó fegyverzet gyüjteményünket tartalmazza és pedig: kardokat, bárdokat, nyilcsúcsokat, sarkantyukat, lándsa-csucsokat, zablákat.

A II-ik számu tárló egyik fele a XIV—XV század azaz a „Vegyesház" uralkodása alatt volt fegyverzetet: páncéling, kardok, kések, buzogányokat, bárdokat, nyilcsucsokat, sarkantyukat, zablákat.

Ugyanezen szekrény második része a XVI század fegyverzetét, tehát már a „Habsburgház" korabeli gyüjteményünk tárgyainak egy részét (páncélinget, sisakot, bárdokat és csákányokat, számszerijakat, sarkantyukat, nyilcsucsokat, golyóöntőt, buzogányokat, zablákat) tartalmazza.

A terembe nyuló szekrény 1—3 felépitményében, ugy fektetésre alkalmas alsó tárlójában a XVI. század fegyverzetének folytatása jön. A felépitményben, pallosok, páncélszuró, kard és vitőrök, az alsó tárlóban pallosok, kardok, szablák, tőrök és balkezesek.

E tárló 4-ik felépitménye ugy mint alsón fekvő része a XVII-ik század fegyverzetét hozza, (fent vitőröket, lent kardokat, buzogányokat, sarkantyukat, zablát és balkezes tőröket). E szekrény tuloldalán 1—2-ik részében ezen század fegyverzetének folytatását. Felépitményeiben vitőröket, áttört toledoi pengéket, kardokat, kanócos muskétát, arkebust és puskákat kerekes závárzattal. Az alsó tárlóban diszfokost, csákányokat, sarkantyut, hóhér pallost, vitőröket, tőröket, pisztolyokat (Faustrohr), puskaporos tartókat.

A szekrény felállitásában ezen most jelzett kort követi a XVIII-ik század fegyvereinek bemutatása annak 3—4 részében és pedig felépitményében disztőrkardok, tüzköves závárzatu puskák, szablyák és diszkardok. Az alsó részben vadászkések, pandurkardok, tőrök, kések, pisztolyok, puskaportartók, sarkantyuk.

A fal mellett álló vasszerkezetes szekrénynek I-ső részében a XIX század különféle fegyverzete és pedig: kardok, pisztolyok, tarsoly, sarkantyu, a II-ik részében pedig 1848—49-iki emlékek.

A terem keskeny falán álló vasszerkezetes szekrényben keleti fegyverek és pedig: perzsa, török, arab, móroktól eredő kardok, pisztolyok, handzsárok.

Végre pedig a másik hosszfalon vasszerkezetes nagyobb szekrényben keleti exotikus fegyverek: Elő- és Hátsó-Indiából, Perzsiából, Jáva, Szumatra, Borneo, Kina és Japánból.

A terem falait banderiális zászlók diszitik, a falon néhány fegyver csoport, az ablakok között pedig áll egy XIV. század végéről származó golyót hajitó mozsárágyu.

A terem rendezését dr. Tompa Ferenc Miske segédkezésével végezte. Leltárát Horváth Tibor Antal Miske közremüködésével fektette fel.

V. Numismatikai alosztály. Ez osztály helyszüke miatt kénytelen gyüjteményét tulnyomó részben zár alatt tartani. E célra szolgál a *III* számu teremben elhelyezett numismatikai szekrény (római pénzgyüjtemény), a II számu teremben pedig két a kiállitásos célnak megfelelő vasszerkezetes fekvő tárló, melyben időről időre kicserélve, a gyüjtemény aránylag csekély része kiállitásra kerül.

A gyüjtemény áll római és barbárkori, magyar vonatkozásu és külföldi pénzek és érmek és ezeket kiegészitőn papirpénzből és szükségpénzekből.

A gyüjtemény alapját még Lipp Vilmos vette meg, később Kárpáti Kelemen, majd Neogrády Gilbert szaporitotta részint ajándék, részint pedig vétel utján szerzett példányokkal. Az állam is hozzájárult e szaporitáshoz annyiban, hogy 1909-ben megvette Tóth Sándor muzeumi házmester római kori értékes pénzgyüjteményét és azt örök letétkép a Muzeum gondozására bizta, ép igy 1911-ben megvette br. Miske kisebb Árpádkori pénzgyüjteményét és milleniumi emlékérem gyüjteményét ugyancsak azt örök letétkép nálunk elhelyezve.

A gyüjtemény Horváth Antal gyüjtéséből kifolyón tetemesen szaporodott az ujabb időben. A gyüjtemény rendezése és katalogizálásának céljából kiküldetett dr. Alföldi András egyetemi tanár, ki megkezdte a római rész meghatározását és katalogusát felfektette, folytatásán Horváth Antal és dr. Tompa Ferenc fáradozott. A magyar pénzek és érmek, ugy idegen pénzek és érmek, miként a papir és szükségpénz gyüjtemény anyagát Horváth Antal határozta meg és katalogizálta.

VI. Lapidarium. A lapidarium mint a római és későbbi idők gyüjteményének kiegészitő része néhány érdekesebb darab kivételével, amelyek a csarnok diszitésére vannak felállitva, a muzeumi épület alagsorában van elhelyezve.

A gyüjtemény anyagát a „régészeti egyesület“ régi állaga, az idővel előfordult egyébb idevágó leletek és a jáki bazilika eredeti, a restaurálás alkalmával kicserélt kövei képezik.

A római részét dr. Oroszlán Zoltán nemzeti muzeumi őr határozta meg és leltározta.

A mozaik padlózat a muzeum udvarán áll faburkolat alatt, de sajnos az idők viszontagságának kitéve.

II. Ethnographiai (néprajzi) osztály.

Az osztály létezését kizárólag Kárpáti Kelemen odaadó munkásságának köszönhetjük, aki sok egyébb elfoglaltsága dacára is időt szakitott magának az osztályon felhalmozott, ma már kincseket érő anyag összegyüjtéséhez. Tán igen kevés azon községek száma és ezek is a ma területünktől erőszakkal elszakitott részekben feküsznek, amelyeket Kárpáti Kelemen fel ne keresett volna, hogy muzealis anyagot, szokásokat, babonákat és más folklore adatokat gyüjtsön és jegyzeteiben megörökitsen. Feltett szándéka volt ezen községeket is még felkeresni, de tankerületi főigazgatóvá való kinevezése és ezzel kapcsolatos eltávozása Szombathelyről őt ebben végleg megakadályozta.

A nem kis fáradalmak árán összegyüjtött gyüjtemény felállitását és leltározását is Kárpáti Kelemen végezte el. Az osztályon ma is csekély, lényegtelen változásokon kivül még az ő munkáját látjuk.

Kárpáti Kelemen örökségébe lépni és azt némileg is pótolni nehéz feladat volt. Nagylelküen erre Erdélyi Irén premontrei tanár vállalkozott. Az ő buzgó fáradozásának eredménye nem egy jelentős és értékes tárgy megmentése. Eredményes müködésének fonalát azonban a beköszöntött háboru és az ezzel kapcsolatos külső és belső viszonyok is szét vágták. Ujabb gyüjtésekre subventiót kapni nem volt lehetséges. A helyiségek kibővitése iránti kérése honorálható nem volt. Ezek a momentumok őt természetszerüen elkedvetlenitették, miért is eredményesen megkezdett munkájának lemondásával véget vetett. Örökébe rövid időre dr. Vadász Norbert premontrei tanár lépett, de ő is egyébb elfoglaltságára való tekintettel e tisztet letette s azóta az osztály vezetés nélkül áll.

A három zsufolt terem gazdag anyagával szemben igen nehéz feladat előtt állunk, ha az összegyüjtött kincsek felsorolását magunkra vállaljuk. Ezért is a jelentésünket olvasó szakférfiak részéről a legmesszebbmenő elnézésre számitunk.

Az I-ső számu teremben összezsufoltan látjuk a mezőgazdaság különféle eszközeit, a szarvasmarha tenyésztés, a szőllőszet, borászat, halászat, vadászat, és pásztoréletre vonatkozó tárgyak gyüjteményét. Továbbá a kamarákban őrzött tárgyakat, kosárfonást és házi szövőipart. A tárlat közepén összerkezetü faekéket, szövőszékeket, rokkákat, motolyákat, a gabona eltevésre használt kosarakat (kópiceket) faládákat és egyébb más tárgyakat. A II-ik számu teremben két háznak a mintáját,

egyiket Döbörhegyről. a másik egy velemi faépitkezésü ház mintázata. E terem egyik szekrényében a különféle világitó eszközök választékos gyüjteménye van elhelyezve, egy másodikban a karácsony idejében tartott vásárok alkalmával még néha fel-fel bukkanó primitiv készitésü gyermek játékok. Kalendáriumok, álmoskönyvek és sibillák gyüjteménye. A terem közepén asztal, faragott székekkel körülvéve, a teremben ezenkivül világitó foklyák, különféle házi konyha eszközök, szapuló edények stb. A falon képek, csutorák, virágtartó lécek és egyébb apróságok.

A III. számu teremben az ajtótól jobbra álló szekrényben betlehemesek felszerelése, a vendség vőfélyeinek attributumát képező fokosok, kalinkó és még más e nép babonás hitével kapcsolatos tárgyak gyüjteménye. Egy másik szekrényben a gyermekjátékok, a hosszanti falon négy nagy szekrényben varottasok és szövések. A harmadik szekrényben a megye területén volt népviselet ritkaságként fenmaradt maradványai (a vármegye tiltotta a cifra népviseletet, mivel az a pór nép erkölcsének romlására vezet). A másik hosszanti falon két nagy szekrényben paraszt keramika, bábsütő minták, szövetfestési és más egyébb tárgyak.

A terem közepén álló hosszu tárló a votivus (fogadalmi) tárgyak sorozatát, bábsütő mintákat, faragott pipákat, beretva tokokat, faragott és berakott tükröket, rovófát, faragványokat, himes tojás gyüjteményt, kézi ipari készitményeket stb. tartalmaz.

A szekrények tetején céhládák, keramikai és egyébb tárgyak vannak elhelyezve. A falakon faragott mángorlók, botok, tálosok, keramika és egyébb más gyüjtések.

A néprajzi osztály tultömöttsége miatt mostani állapotában át nem tekinthető. E bajon azonban csak épitkezéssel, második emelet felépitésével lehetne segiteni.

Sulyos problémája muzeumunknak ezenfelül az, hogy ennek az osztálynak nincsen őre. És pedig nem csupán azért, mert a rendkivül értékes anyag konzerválása, fentartása, feliratokkal ellátása szakavatott munkaerőt igényelne, hanem azért is, mert az ethnographiába vágó tárgyak gyüjtésének a mai mindent nivelláló ugynevezett kultura idején s különösen a világháboru után utolsó óráját éljük.

Muzeumunk e megbecsülhetetlen értékü osztályának jelenlegi szomoru helyzetét sem leplezni, sem elhallgatni nem lehet.

III Természetrajzi osztály.*

A természetrajzi osztály-t 1908-ban alapitotta Magyarország nagy ornithologusa chernelházi Chernel István. Az osztály 1908-tól 1923-ig állat és növény-gyüjteményből állott. Az *állatgyüjtemény* disze

*Ezt a részt irta és az egész dolgozatot sajtó alá rendezte dr. Gáyer Gyula.

és legértékesebb része a madárgyüjtemény, mely 17 szekrényben biologiai csoportokba tájképszerüen összeállitva tartalmazza Vasvármegye madárvilágát. A fajok száma mintegy 200, tulnyomó részben Chernel ajándéka, kisebb részben vétel. A csoportok a következők: I Sziklás erdőrészlet, II. Tórészlet, III. Mocsárrészlet, IV. Legkárosabb madaraink, V. Téliképe, VI. Leghasznosabb madaraink, VII. Sikság és mezőrészlet, VIII. Fenyveseink lakói, IX. Vizeink ritka téli vendégei, X. Parlagi madarak, XI. Átvonuló vizi madarak, XII. Ritka ragadozók, XIII. Legritkább fészkelőink és tüskés bokraink lakói, XIV. Átvonuló mocsári madarak, XV. Sziklák és falak lakói, XVI. Erdőségeink ritkább fészkelői és átvonuló vendégei, XVII. Fészek és tojásgyüjtemény. Nevezetesebb példányok a vörösfejü gébics (Lanius senator) és fenyves rigó (Turdus pilaris) Magyarországon talált első fészkei, teljes fogoly-albino sat. — Az ugyancsak vasmegyei fajokat tartalmazó emlősgyüjtemény 23 példányból áll, köztük különösen egy 14-es szarvas disze a gyüjteménynek. — A *növénygyüjtemény* dr. Waisbecker Antal (14 fasciculus virágos és edényes virágtalan növény) és Piers Vilmos (1 fasc. alsóbbrendü virágtalan növény) ajándéka és 2450 példányban Vasvármegyének ugyszólván teljes vascularis növényzetét s Waisbeckernek sok originalejét tartalmazza. — Chernel István, a kiváló ornithologus, Waisbecker Antal, a biztos tudásáról és lelkiismeretes munkájáról ismert botanikus, mindketten vármegyénk szülöttei, valamint a nyilvánosság előtt keveset szereplő, nagytudásu Piers Vilmos őrnagy, a kőszegi katonai reáliskola egykori tanára maradandó emléket állitottak nevüknek e gyüjteményekkel muzeumunk életében is. Ma már mindhárom férfiu fölött a sir domborul s jóvá nem tehető mulasztása a Kulturegyesületnek, hogy a nagybeteg Piersnek 1920-ban, halála előtt néhány hónappal ajándékáron felkinált s főleg Vasvármegye virágtalan növényeinek studiumára rendkivül fontos gyüjteményének megszerzését elmulasztotta s igy a gyüjtemény Pannonhalmára került, ahol jelentősége már egészen más.

Chernel István nagy kedvvel fogott a természetrajzi osztály megszervezéséhez, a biologiai csoportok és tájrészletek összeállitásán családjával együtt heteken át dolgozott és szándéka volt a természetrajzi osztályt minden irányban kiépiteni, 1912 óta azonban a gyüjtemény kezelésében tartósan gátolva volt s az osztály 1914-től 1923 ig, a háboru okozta szénkéneghiány miatt is kezelés és gondozás nélkül állott. 1923 óta az osztály őre dr. Gáyer Gyula egyetemi magántanár, kir. törvényszéki biró, második őre 1925 év eleje óta ifj. Benda László mérnök s ez idő óta az állat- és növénygyüjteményt Gáyer, az ásvány-, kőzet- és őslénytani gyüjteményt Benda kezeli. 1923 óta, amikor a természetrajzi osztályban az élet ujból megindult, a gyüjtemény számos ajándékkal gyarapodott. Az ajándékozók közül különösen ki kell emelni báró Baich

Mihály (Alsószeleste), dr. Csiki Ernő (Budapest), dr. Fehér Dániel (Sopron). dr. Istóczy Kálmán (Dömötöri), dr. Koch Ferenc (Budapest), özv. dr. Kurtz Gusztávné Zelles Etelka (Budapest), Magyar Nemzeti Muzeum, felsőbüki Nagy György (Kissitke), Németh János (Szombathely), dr. Pető Ernő és neje Szegedy Gina (Szombathely), dr. Sághy István (Kámon), dr. Schafarzik Ferenc (Budapest) és dr. Zimányi Károly (Budapest) neveit. Az osztály őrei közül Gáyer Gyula a gyüjteménynek főleg növénytani, Benda László főleg az ásvány-, kőzet- és őslénytani részét gyarapitotta. Az utóbbi már 1925 előtt is tevékeny részt vett az osztály életében, igy az 1924 évi baltavári ásatással is. Az állatgyüjtemény fejlesztésénél Bárdossy Aladár, ifj. Koroknay István és Stransky János működtek közre.

Ma a gyüjtemény beosztása és munkairánya a következő:

I. Állatgyüjtemény: 1. A Chernel-féle vasvármegyei emlős és madárgyüjtemény intenzivebb gyarapitását, sőt az 1914-1923-as időben beállott hiányok pótlását is ezidőszerint anyagi okok hátráltatják. Ugyanezek gátolják a gyüjteménynek a házi állatokkal (ill. képeikkel) való kiegészitését. — 2. Rovargyüjtemény: a.) Lepkék (Lepidoptera), 6 doboz tropikus, 4 doboz európai faj és 24 doboz lepkebiológiai csoport; b.) Coleoptera: 1 doboz kaliforniai, 1 doboz vasmegyei anyag; c.) Neuroptera és d.) Orthoptera, 3 doboz. — 3. Kagyló és csigagyüjtemény (feldolgozatlan).

II. Növénygyüjtemény: 1. Waisbecker-Piers: Vasvármegye vadon termő növényei. — 2. Herbarium hortense, Vasm. kerti növényeinek gyüjteménye, eddig 8 fascic, mintegy 500 lap. — 3. Botanikai képgyüjtemény: eddig 200 kép. Különösen kiemelendő a Csapody Vera (Budapest) által festett és ajándékozott 2 tábla akvarell (Vasvárm. néhány jellemző növénye; Vasm. ritka páfrányai), Vargha Andor fekete és szines tussrajzai (Vasm. jellemző növ.: 1 kötet), a velemi hires gesztenye 2 képe, a megye öreg fáira vonatkozó fényképgyüjtemény, vasmegyei tájak, parkrészletek sat. — 4. Dendrologiai gyüjtemény: a megyében vadon élő és kultivált fák törzsszelvényei, termés és maggyüjteménye, betegségei, rendellenességei. — 5. Mezőgazdasági, kertészeti s általában az alkalmazott botanikára vonatkozó gyüjtemény (gyüjtés folyamatban).

III. Ásvány-, kőzet- és őslénytani gyüjtemény: 1. Vasvármegye kőzetei és ásványai (Inkey monografiájának illusztrációjaként összeállitott, térképekkel — ezek Bárdossy Zoltán és Fodor Ernő ajándékozott művei — szemléltetővé tett gyüjtemény. Az osztály két őrének gyüjtése és ajándéka. — 2. Vasvármegye őslénytani gyüjteménye és — 3. Vasm. agrogeologiai gyüjt. (gyüjtés folyamatban). — 4. Általános ásvány-, kőzet- és őslénytani gyüjtemény (mintegy

800 db.) A gyüjtemény e jelentős része szekrények hiányában fiókokban van elraktározva.

IV. Vasmegyei (itt született vagy itt működött) **természettudósok arcképgyüjteménye.**

V. Természetrajzi szakkönyvtár (alapja Franzenau Ágoston által hagyományozott geologiai separatum-gyüjtemény, mely 664 füzetből áll.)

VI. Természetrajzi laboratorium (szervezés alatt).

Amily gyönyörü lendülettel indult meg 1908-ban az osztály élete s amily örvendetes a gyüjteménynek 1923 óta történt gyarapodása, annyira elszomoritó az a tény, hogy a Müller Ede (Szombathely) által 1923-ban adományozott 1 szekrényen kivül a gyüjtemény tárlókban 1908 óta semmiféle gyarapodást nem mutat, ami nemcsak nagyértékü gyüjteményrészek kiállitását teszi lehetetlenné, hanem a további munkának és anyaggyüjtésnek is sulyos akadálya. Pedig a temészetrajzi osztály kifejlesztésének éppen a vármegye természetrajzi viszonyainak különleges jellegénél fogva egészen speciális tudományos jelntősége volna.

Hiszen „Vasmegyében találkozik Kelet és Nyugat, Észak és Dél flórája és faunája. Idáig hat el az Alpesek hűs és páratelt levegője, az Alföld száraz melege, de egyuttal az Adria mérséklő klimája is. Alpesi flóra és fauna mellett itt gyönyörködhetünk a szelidgesztenye erdeiben és a biblia liliomának, az Asphodelus-nak fehér sokaságában" (gróf Ambrózy-Migazzi István). Velem vidékén a foltos salamandra mellett a viperát, a mediterrán Ceterach páfrány mellett az alpesi Scolopendrium-ot találjuk.

S épily érdekes a megye geologiája is: egyfelől a Föld legrégibb korszakaiból való őskőzethegység a devon-kor kövületeinek Magyarországon egyedüli lelőhelyeivel, azután a közbeeső mérhetetlen geologiai korok nyomainak teljes hiánya mellett a neogén-takaró változatos rétegei. De különös jelentőséggel bir vármegyénk *Baltavár* révén, mint a harmadkori őselmlősök világhirü lelőhelye. Ami a praehistoriában Velem Szt. Vid, ugyanolyan hirességü a palaeontologia terén Baltavár.

A tudomány a Bach-korszak óta ismeri, amikor egy utépités alkalmával fedezték fel a nevezetes csonttelepet, az ősidők egy nagyarányu katasztrófájának maradványát. Legelőször a bécsi, majd a budapesti geologusok folytattak ott ásatásokat s a muzeumok sok értékes anyaga került ki onnan. A Vasvármegyei Muzeumban azonban Baltavár őslénytani anyagát egyetlen csontdarab sem képviselte. 1924-ben végre, minden anyagi eszköz nélkül, pusztán a 48 számu Rákóczy cserkészcsapat lelkes segitségével ifj. Benda László folytatott 2 napon át egy már feltárt rétegben ásatást s ennek eredménye a muzeumnak most meglevő s egy alkalmatlan kis tárlóban ideiglenesen elhelyezett csontanyaga Méltányolva a cél fontosságát, rendszeres ásatásokra a m. kir.

vallás- és közoktatásügyi ministerium ez év folyamán tetemes összeget bocsátott muzeumunk rendelkezésére ugy, hogy gyüjteményünk ilyen irányu gyarapodása a közel jövőben már biztosan előrelátható.

A Muzeum további osztályai még a *képtár* (őre Fábián Gyula főreálisk. tanár), az *iparművészeti gyüjtemény* (őre Horváth Antal prem. tanár) és a *könyvtár* (őre Pável Ágoston leánygimn. tanár). Muzeumunk e részeiről az 1926-évi Évkönyvünkben fogunk beszámolni.

Hiánya még muzeumunknak a *történelmi emlékgyüjtemény:* a vármegye történetének nevezetes momentumaira, a vármegye nagy szülötteire vonatkozó emlékek (képek, levelek, könyvek sat.) gyüjteménye. Pedig a *genius loci* érvényre juttatásának, a történelmi érzék felkeltésének, a szükebb hazához s annak tradicióihoz való ragaszkodásnak szempontjából mennyire fontos volna ilyen gyüjtemény! Sok más tervvel együtt ez is még a jövőben szunnyad, bár minden nap itt is sulyos veszteséget jelenthet.

Muzeumunkról szóló ezt az első ismertetésünket panasszal kezdtük. Már a nyomdában volt ez a dolgozat, amikor muzeumunk váratlanul fejedelmi ajándékkal gyarapodott: gróf Széchenyi Rezső a Vasvármegyei Muzeumnak ajándékozta a velemszentvidi leletekben és a tömördi neolith-kori temető leleteiben csodálatosan gazdag archaeologiai gyüjteményét s iparművészeti vonatkozásában nevezetes kályha-csempe gyüjteményét a hozzátartozó hatalmas üvegszekrénnyel együtt. Aki a régiségtárról szóló jelentésünket végigolvasta, meg fogja érteni, mit jelent e gyüjtemény muzeumunk s a vármegyei kultura számára! E gyüjteményről részletesen az 1926-i Évkönyvünkben fogunk beszámolni. Most, amikor a hála és köszönet zászlaját a nagylelkü adományozó előtt e helyt is meghajtjuk, annak az óhajnak adunk kifejezést, vajha az a fényes sugár, mely a muzeumunk élete fölött borongó felhőket olyan váratlanul és hirtelen áttörte, uj és jobb jövendő kezdetét jelentené, amikor muzeumunk ügyét nem csak egyes mecénások idealizmusa és az állam segitő keze, hanem a helyi társadalom széles rétegei is felkarolják.

Das Museum des Komitates Vas (Eisenburg) in Szombathely

(Résumé).

Die Grundlagen der Sammlungen wurden vom ehemaligen, durch Wilh. Lipp begründeten „Verein für Altertumskunde“ gelegt. Der Verein hat sich später unter Leitung von Klem. Kárpáti in den heutigen „Kulturverein“ umgewandelt, und hiebei auch seinen Forschungs- und Wirkungskreis erweitert. Das Museum wurde 1908 eröffnet. — Der älteste Teil des Museums ist die *Abteilung für Altertümer*, besonders berühmt durch die Bronzfunde von Velem Szt. Vid. Diese Fundstelle ist eine der ältesten menschlichen Ansiedelungen, bereits in der Steinzeit und seit ca. 2300 v. Chr. ununterbrochen bewohnt; eine der wichtigsten Kulturstätten und Emporien der Bronzezeit, wobei besonders bemerkenswert ist, dass hier das Kupfererz mit Antimonit gemischt wurde. Durch diesen Umstand können die von hier stammenden Funde mit Sicherheit erkannt werden, und so konnte festgestellt werden, dass Velem Szt. Vid zur Bronzezeit ungemein weite kommerzielle Verbindungen hatte. Die Ungestörtheit der Schichten gestattet auch eine sichere Feststellung der Reihenfolge der vorgeschichtlichen Perioden, und schliesslich ist der Standort auch aus dem Grunde besonders wichtig, weil er eine der ersten Stellen war, wo Eisenerze bearbeitet wurden. Eine weitere Berühmtheit dieser Abteilung sind die römischen Funde, zum grössten Teile von Szombathely, der einstigen Römerstadt Savaria stammend. Die Sammlung aus der Zeit der Völkerwanderung erhielt erst jüngst eine bedeutende Bereicherung durch Auffindung eines ausgedehnten Friedhofes bei Asszonyfalva (nächst Szombathely). Eine schöne und instruktive Waffensammlung, reichhaltige numismatische Sammlung und ein wertvolles Lapidarium beschliesst die Abteilung. — Die *Abteilung für Ethnographie* wurde sozusagen ausschliesslich durch Klem. Kárpáti zusammengebracht, und enthält in selten reicher Fülle das vollständige ethnographische Material der magyarischen Bevölkerung des Komitates, während die Ausdehnung der Sammeltätigkeit auf die Bevölkerung anderer Sprache für Kárpáti nicht mehr möglich wurde.

Die *naturwissenschaftliche Abteilung* enthält eine von Stef. Chernel in biologische Gruppen sehr instruktiv zusammengestellte ornitho-

logische Sammlung, ein Komitatsherbarium von Waisbecker und Piers, das petrographische und mineralogische Material des Komitates (ges. Gáyer und Benda), während im übrigen (Herbarium hortense; Dendrolog. Sammlung; Palaeontologie; allgem. petrogr. und mineral. Material etc.) die Abteilung noch im Ausbau begriffen ist. Desgleichen sind auch Ausgrabungen in Baltavár, dem weltberühmten Fundorte tertiärer Säugetiere im Zuge. — Über die *Gemälde-, kunstgewerbliche Sammlung, Bibliothek* und über die während Drucklegung dieses Jahrbuches erfolgte grossartige Spende des Grafen Rudolf v. Széchenyi wird im nächsten Jahrbuche berichtet werden.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

TARTALOM. — INHALT.

Gáyer Gyula: Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv: 1—39 oldal. — Entwickelungsgeschichtliche Pflanzengeographie des Komitates Vas (Eisenburg) und der pränorische Florengau: Seite 40—43.

Miske Kálmán br.: A Vasvármegyei Muzeum: 45—61 oldal. — Das Muzeum des Komitates Vas (Eisenburg) in Szombathely: Seite 62—63.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár